

SERIA HISTORIAE DIOECESIS
QUINQUEECCLESIENSIS XVII.

**EGYHÁZI TÁRSADALOM
A MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN
A 16. SZÁZADBAN**

Kiadja a Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola
Pécsi Egyháztörténeti Intézet
7625 Pécs, Hunyadi J. u. 11.
www.pphf.hu

PHF
34

Jelen kötet a 2016. szeptember 15–16-án a Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola által rendezett egyháztörténeti konferencia előadásainak szerkesztett változata.

A kötet megjelentetését az NKA támogatta.

A kötetet szerkesztette:
VARGA SZABOLCS – VÉRTESI LÁZÁR

ISBN 978-615-5579-15-8
ISSN 1787-5161

Műszaki szerkesztő: Vértesi Lázár
Felelős kiadó: Dr. Kovács Gusztáv

Pécs, 2017

TARTALOM

VARGA Szabolcs	Előszó	7
C. TÓTH Norbert	A „mályuszi modell” érvényessége: vissza az alapokhoz?	11
ERDÉLYI Gabriella	Egyházi társadalom Magyarországon a reformáció korában. Az alsópapság helyzete Magyarországon a reformáció megjelenése idején	35
FEDELES Tamás	Magyar klerikusszentelések Rómában a hitújítás kezdetén (1516–1523)	51
NEMES Gábor	Folytonosság vagy újrakezdés? Magyarország és az apostoli Szentszék kapcsolatainak alakulása Mohács előtt és után	105
CSEPREGI Zoltán	A magyarországi reformáció első nemzedéke: családi háttér – tanulmányok – papszentelés	135
H. NÉMETH István	Felekezetváltás vagy együttélés. A szabad királyi városok katolikus egyházainak sorsa. Egy kutatási projekt első eredményei	157
KUZMA Dóra	A lutheri reformáció térhódításának néhány kérdése Besztercebánya példáján keresztül	175
MOLNÁR Dávid	A magyar egyházi közép- és felsőréteg itáliai egyetemjárása a 16. században	185
TÜSKÉS Anna	Magyarországi klerikusok a bécsi egyetemen a 16. században	211
SIPTÁR Dániel	Szerzetesség a 16. századi Magyarországon	233
F. ROMHÁNYI Beatrix	A középkori Magyar Királyság kolostorhálózatának sorsa az újkor hajnalán. A bencések és a ciszterciek példája	253
FAZEKAS István	Katolikus főpapok a központi hivatalokban a 16. században	271

KENYERES István	Konfliktus vagy konszenzus? A katolikus egyházi vagyonsorsa a 16. századi Magyar Királyságban	293
MIKÓ Árpád	Főpapi kincstárak a 16. század második felében Magyarországon	319
KISS FARKAS Gábor	Irodalmi útkeresések a katolikus értelmiségben 1530 és 1580 között: négy pályafutás és tanulságai	331
GÁBOR Csilla	Katolikus–protestáns hitviták anyanyelven a 16. század derekán: témák, érvek, nyelvi kísérletek	373
KASZA Péter	Főpap történetírók a 16. században	393
TÓTH Gergely	A mellőzéstől a hitvitákon át a nagy egyháztörténetekig: a magyarországi reformáció a 16–18. századi történetírásban	409

IRODALMI ÚTKERESÉSEK A KATOLIKUS ÉRTELMSÉGBEN 1530 ÉS 1580 KÖZÖTT: NÉGY PÁLYAFUTÁS ÉS TANULSÁGAI

Kényszerpályán mozog-e a katolikus értelmiség a 16. század közepén? Mennyire marad nyitott a katolikus egyházi középréteg az új, nem a reformációból kiinduló szellemi áramlatok iránt? Mennyiben változnak meg a reformáció hatására az irodalmi műveltséggel szembeni katolikus elvárások és a kulturális ideálok? Tanulmányomban négy, kevésbé ismert, magasabb egyházi rangra nem jutó és protestánsná sosem váló értelmiségi életpályáján keresztül mutatom be, hogyan befolyásolta a külföldi peregrináció műveltségüket, hogyan alkalmazkodtak a kegyességi irodalom változó irányaihoz, és milyen lehetőségük volt a kibontakozásra és az előmenetelre egy túlnyomóan protestáns országban. A Csáktornyan, Ernuszt Gáspárnál papként szolgáló Stephanus Thomassius, a ferences Nádasdi Bálint, az Itáliából Magyarországra érkezett Pietro Illicino, illetve Mindszenti András váradi kánok életpályáján keresztül vizsgáljuk a katolikus értelmiség irodalmi törekvéseit és kulturális lehetőségeit a 16. század közepén.

Nehéz feladat meghatározni, hogy a Mohács utáni Magyarországon pontosan mit is érthetünk egyházi középrétegen. A késő középkori Magyar Királyságban a prépostokat, valamint a székes- és társaskáptalanok kánokjait szokás Mályusz Elemér meghatározása nyomán ehhez a csoporthoz sorolni, akik az alsópapsághoz képest jelentősebb jövedelemmel rendelkeztek, és ahova a bekerülésnek a 15. században feltételezhetőleg egyre inkább tanulmányi feltételei is (itt elsősorban az egyetemjárásra kell gondolni) voltak. Tágabb értelemben jövedelmi viszonyaik miatt Mályusz Elemér a középréteghez közel álló csoportnak tartotta a városi plébániák plébánosait, és átmeneti rétegnek tarthatjuk társadalmi rangjuk, valamint műveltségi szintjük miatt a szerzetesrendek előljáróit, apátjait is.¹ Azonban azok a hierarchikus

¹ Az egyházi középréteg egyházjogilag nem definiált fogalom, viszont kétségtelen, hogy egy olyan rétegről van szó, amely kiemelkedett az alsópapság köréből (például felügyeleti jogköre,

struktúrák, amelyek a középkor végére megszilárdultak a Magyar Királyságban,² és amelyek keretében az egyházi középréteget elsősorban a székes- és társaskáptalani kanonokokkal azonosítjuk, jelentős mértékben fellazultak a török hódítás, illetve a kettős királyság párhuzamos joghatósága révén.³

További problémát jelent, hogy a század közepén alig ismerünk olyan, a késő középkori értelemben vett egyházi középréteghez tartozó katolikust, aki irodalmilag aktív lett volna és későbbi pályafutása során ne érte volna el legalább a püspöki rangot. Telegdi Miklós pályafutása tipikus ebből a szempontból: a bihari jobbágyfiúból lett nagyszombati tanár 44 éves korára, 1579-ben kapta meg az ekkorra már pusztán titulárisrá vált pécsi püspöki címet, majd 1580-tól az esztergomi érsekség adminisztrátori tisztségét, amelyet 1586-ban bekövetkezett haláláig viselt. Másrészről viszont az is kérdéses, hogy az irodalmilag aktív egyházi középréteg tagjának tekinthetnénk-e valakit csak azért, mert korai halála megakadályozta abban, hogy további tisztségeket szerezzen. Jó példa erre a szebeni polgárcsaládból származó Listhius Sebestyén, aki 1535 körül születhetett, és Listhius Jánosnak, Oláh

a magasabb szintű egyetemjárás vagy az országgyűléseken való részvétel által), de önálló csoportidentitással nem rendelkezett. A 17–18. századi helyzetre lásd BÁRTH Dániel: *Alsópapság és népi kultúra (kutatási irányok, modellek és megközelítési lehetőségek)*. In: *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Szerk. BÁRTH Dániel. Budapest, 2013. 9–42, itt 10.; FORGÓ András: *Az egyházi középréteg politikai szerepvállalása a török kiűzése után*. In: Padányi Bíró Márton emlékezete. Szerk. HERMANN István. Veszprém, 2014. 25–26.; FAZEKAS István: *A reform útján – A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon*. Győr, 2014. Mályusz Elemér meghatározásának kritikájához lásd C. TÓTH Norbert tanulmányát ebben a kötetben, illetve C. TÓTH Norbert: *Külföldiek a magyarországi káptalanokban (1375–1424)*. Világtörténet 39. (2017/1) 75–76.

² Alapvetően lásd MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, 1971. 59–120.; KÖBLÖS József: *A Jagelló-kori egyházi középréteg egyetemjárása*. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16.–17. században*. Szerk. ZOMBORI István. Szeged, 1988. 23–48.; KÖBLÖS József: *Az egyházi középréteg a Mátyás és a Jagellók korában (a budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával)*. Budapest, 1994. Azóta lásd még FEDELES Tamás: *A pécsi káptalan személyi összetétele a késő középkorban (1353–1526)*. Pécs, 2005.; KOSZTA László: *A magyar székeskáptalanok kanonokjai és a hiteleshelyi tevékenység 1200–1350 között*. In: *Loca credibilia: Hiteleshelyek a középkori Magyarországon*. Szerk. FEDELES Tamás – BILKEI Irén. Pécs, 2009. 65–85.; C. TÓTH Norbert: *A székes- és társaskáptalanok prépostjainak archontológiája, 1387–1437*. Budapest, 2013.; KRISTÓF Ilona: *Egyházi középréteg a késő középkori Váradon (1440–1526)*. Pécs, 2014.; C. TÓTH Norbert: *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. I. rész: A kanonoki testület és az egyetemjárás*. Budapest, 2015.; C. TÓTH Norbert: *Az egri káptalan archontológiája*. Turul 88. (2015) 48–71.

³ A középréteg ingatagságának problémáját érinti Ács Pál is, amikor megállapítja: „Heltai Gáspár tehát megismertet bennünket az erdélyi katolikus egyházi értelmiség fő típusaival: a régi hit mellett szilárdan kitartó tudós, humanista főpappal és a vallási kérdésekben ingadozó vagy a hitújítás gondolatával barátkozó művelt egyházi középréteggel.” ÁCS Pál: *Katolikus irodalom és kultúra a reformáció századában*. Vigilia 64. (1999) 360–374.

Miklós titkárának (majd később, 1572-től győri püspöknek) volt az öccse.⁴ Listhius Sebestyén 1553-ban, bécsi tanulmányai során megverselte az év vasárnapi evangéliumi olvasmányait,⁵ majd Oláh Miklós tiszteletére írt verseket Akhillész és Patroklosz történetéről, Akhillész pajzsáról és Oláh lánzséri (Landsee) váráról.⁶ 1560 júniusában halt meg Bécsben, alig 25–30 éves lehetett.⁷ Egyetlen ismert egyházi tisztsége a győri keresztesek (*cruciferatus Jaurinensis*) 1559-ben elnyert praeceptor-sága volt,⁸ amelyet előtte Márk győri kanonok, főprépost viselt. Tágabb értelemben tehát az egyházi közép-prétegnak tartozónak vélhetnénk Listhius Sebestyént mint a győri keresztesek praeceptorát, de Oláh adományozólevele külön felhívja a figyelmet, hogy a javadalommal csak korlátozottan lehet élni, mert veszélyes idők járnak („*quantum periculosi huius temporis status patietur*”). Nyilvánvaló, hogy sem egy győri, sem egy váradi kanonokság nem ugyanazokkal az anyagi lehetőségekkel és társadalmi státusszal járt ebben az időben, mint száz évvel korábban, így magának az egyházi közép-prétegnak mint kategóriának az alkalmazása is problematikus. Az alábbiakban ezért nem is közép-prétegről beszélünk, hanem az átlag fölé emelkedő katolikus értelmiségiekről. Érdeklődésünk előterében nem politikai szerepvállalásuk, társadalmi tőkéjük, hanem

⁴ Listhius (Liszthy) Jánosról lásd FAZEKAS István: *A Magyar Udvari Kancellária leltára 1577-ből*. Fons 9. (2002) 227–248.

⁵ LISTHIUS, Sebastianus: *Evangelia dominicalia*. Bécs, 1553. Két példánya ismert (Bécs, ÖNB; Graz, Bibliothek der Wiener Franziskanerprovinz), én a bécsit használtam (17.L.241.).

⁶ ELTE Egyetemi könyvtár, ms. H 46, 56v–61r, 61r–63r, 109r–113v). További üdvözlő verseire és más műveire lásd Molnár Dávid róla készült szócikkét a *Companion to Humanism in East Central Europe*, vol. 1. Hungary, Berlin, De Gruyter. 2019. kötetében.

⁷ Az adatra lásd WAGNER, Carolus: *Collectanea genealogico-historica illustrium Hungariae familiarum, quae jam interciderunt*. Pozsony–Pest–Lipcse, 1802. Decas III. 58.; TRAUSCH, Josef: *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denkblätter der Siebenbürger Deutschen*. Brassó, 1870. II. 366–367.

⁸ 1559. május 18-án megkapta Oláh Miklóstól az egykor a vránai perjelséghez, most az esztergomi érsekhez tartozó győri keresztesek praeceptor-i javadalmát derék életvitele és irodalmi jártassága miatt („*vitalis morumque tuorum integritas et literalis scientiae sufficiens peritia aliaqua laudabilium virtutum merita*”). ELTE Egyetemi Könyvtár, Collectio Hevenesiana vol. 70. 117 (p. 233.) Abból, hogy Oláh a lelki és a földi javak intézését („*administrationem in spiritualibus et temporalibus*”) is rábízta unokaöccsére, arra következtethetünk, hogy papi feladatokat is ellátott. A dokumentumra utal FUXHOFER, Damianus: *Monasteriologia regni Hungariae*. 2. köt. *Sacrae domus canonicorum regularium, Cisterciensium, ordinum equestrium, et eremitarum Augustinianorum*. Pest, 1860. 153.

külföldi egyetemjárásukon szerzett tudásuk és kiemelkedő kulturális törekvéseik állnak: így kerülhet be közéjük a kanonoki tisztséggel nem rendelkező Stephanus Thomassius vagy a ferences szerzetes Nádasdi Bálint is.

A 16. század 30-as éveire a katolikus értelmiség lehetőségei beszűkültek. A 30-as évekre különösen jellemző, hogy az ekkoriban felekezetiileg még nem egyértelműen elkötelezett értelmiségi törekvések elsősorban főúri udvarok köré összpontosultak. Akár Komjáthi Benedek fordítói tevékenységére gondolunk a Perényiek nyalábvári udvarában, ahol Perényi János nevelője volt,⁹ akár Sylvester János munkájára a Nádasdyak sárvár-újszigeti nyomdájában,¹⁰ közös jellemzőjük, hogy a nagy terjedelmű munka elsősorban főúri támogatással jelenhetett csak meg, az intézményesült egyház jelenléte elhanyagolható volt, erasmista Biblia-fordításaik pedig nem foglalnak állást konfesszionális kérdésekben. Nehéz emiatt ebben az időszakban egyházi közéletéről beszélni, hiszen a katolikus egyházi vezetés kulturális jelenléte az 1526 és 1550 közötti időszakban alig érzékelhető. A humanista tra-

⁹ A legbiztosabb adatunk Komjáti Benedek katolikus hitére, hogy háromszor is dicsérőleg említi a Frangepán Katalint körülvevő „jámbor egyházi népeket és szerzeteseket”. Nagyon valószínű, hogy azonos azzal a Komjáthy Benedekkel, aki 1527-ben iratkozott be a bécsi egyetemre, és 1529-ben a magyar bursába, de ez felekezeti hovatartozását nem teszi világossá. Bár Gerézdi Rabán azonosította őt egy hasonló nevű pozsonyi (és fehérvári) kanonokkal, akinek 1500–1514 között találta nyomát (GERÉZDI Rabán: *Az erasmista Komjáti Benedek*. In: Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Budapest, 1968. 334.), és emiatt akár az egyházi közélet tagjának is tarthatnánk, ez bizonyosan téves, ahogy azt már Köblös József megjegyezte (*Az egyházi közélet Mátyás és a Jagellók korában*. Budapest, 1994. 354). További érv emellett, hogy a fehérvári kanonok Komjáthy Benedeket 1516-ban egy birtokper kiküldöttjeként és 1520-ban egy birtokper bírájaként találjuk, ahol hangsúlyozottan magisterként szerepel, tehát 1527-ben felesleges lett volna beiratkoznia a bécsi egyetemre (DL 47181: „*nostrum hominem videlicet honorabilem Magistrum Benedictum de Komjathy socium et concanonicum nostrum*”, DF 278016: „*honorabilem magistrorum Nicolai de Ilsova ac Benedicti de Komjathy canonicorum ecclesie Albensis*”). Lásd még KÖBLÖS József: *A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan archontológiája: 1458–1526*. Budapest, 1987. 82, 188–189.

¹⁰ Sylvesterről Újszövetség-fordítása miatt gyakran felmerült főképp a régebbi kutatásban, hogy protestantizmus keretén belül kell értelmezni tevékenységét (például PÉTER Katalin: *Romlás a szellemi műveltség állapotaiban a 17. század fordulóján*. Történelmi szemle 27. (1984) 85.: „Mert ha szigorúan vesszük, Sylvester János katolikus; a szép kis képekkel díszített, népkönyvnek is beillő Újszövetség mégis a reformáció első termékei közé tartozik Magyarországon.”). Pályája kezdetén, 1527-ben azonban mariológiai művet írt, pályája végén, az 1540-es években pedig a pápát még „legszen- tebb atyánknak” nevezte, fizetését a bécsi egyetemen egy plébános-kanonoktól kapta (KARÁCSONYI Béla – MONOK István – ÖTVÖS Péter: *Sylvester János számlája 1544-ből*. Magyar könyvszemle 105. (1989) 71–72.), így nehéz lenne őt bármilyen módon protestánsnak tekinteni. Erről lásd HORVÁTH János: *A reformáció jegyében*. Budapest, 1953. 140–141.; BALÁZS János: *Sylvester János és kora*. Budapest, 1958. 258, 370–373.

díciójú püspöki székhelyek közül számos lényegében török uralom alá került (Bács-Kalocsa) vagy csatározások színterévé vált (mint Pécs, ahol Sulyok György vagy Várallyai Szaniszló évtizedes püspökségének alig van nyoma). Még az ország északi részében is, olyan humanista központokban, mint Vácott, Báthory Miklós, Gosztonyi János majd Szalkai László humanista püspöki székhelyén, hiába keressük komoly irodalmi tevékenység nyomát. Egy másik példa lehet Eger, ahol Mohács előtt olyan nemzetközi hírű humanistákat találunk Ippolito d’Este környezetében, mint Celio Calcagnini,¹¹ és ahová Matthaeus Fortunatus, Senece *Quaestiones naturales*ának Erasmus által is elismert kiadója is visszavonult 1528-ban bekövetkezett halála előtt.¹² Ezt követően azonban nem ismerünk egyetlen humanista művet sem, amely a városban keletkezett volna; a Ferdinánd-párt és Szapolyai János híveinek csatározása közben a János király pártján álló – és egyébként ténylegesen humanista műveltségű – Frangepán Ferenc az egyetlen püspök, aki ténylegesen egri székhelyén tartózkodott, és ott politikai céljaiért küzdött.¹³

1561 januárjában Pietro Illicino még azt írta Verancsics Antalnak: „... rendkívül kevés katolikus könyv forog közkézen, viszont a luteránusok és a szakramentáriusok posztilláival, közhelyeivel és kommentárjaival vannak tele a házak.”¹⁴ Ez a helyzet épp az 1560-as évek elején kezdett megváltozni, amikor az első kifejezetten katolikus, magyar nyelvű nyomtatott művek, Draskovics György imagyűjteménye (*Igen szép könyv*, 1561, RMNy 164) és Telegdi Miklós kátéja (*Az keresztyénségnek fundamentomiról való rövid könyvecske*. 1562. RMNy 173) megjelent. Tulajdonképp őket nevezhetnénk az irodalmilag aktív egyházi középérték valódi képviselőinek ebben az időszakban, hiszen Draskovich a pozsonyi nagyrépostság mellett csak névlegesen birtokolhatta

¹¹ A fő forrás Calcagnini egri tartózkodására műveinek posztumusz kiadása (*Caelii Calcagnini Opera aliquot*. Bazel, 1544.), és ott közölt, korábban kéziratossá értekezései és levelei. Lásd HUSZTI, Giuseppe: *Celio Calcagnini in Ungheria*. Corvina 2. (1922) n. 3., 57–71.; 3. (1923) n. 6., 60–69.; MARCHETTI, Valerio: *Celio Calcagnini*. In: *Dizionario Biografico degli Italiani* 16. köt., 1973. 492–498.; LÁZÁR István György: *Celio Calcagnini Magyarországon*. In: Sarta Jimmya. Emlékkönyv Kelemen János 60. születésnapjára. Szerk. SZÖRÉNYI László – TAKÁCS József. Budapest, 2006. 39–42.

¹² WEISS Rezső: *Matthaeus Fortunatus*. Egyetemes Philológiai Közöny 12. (1888) 353.; GERÉZDI Rabán: *Aldus Manutius magyar barátai*. Magyar könyvszemle 69. (1945) 90.

¹³ KÁROLYI Árpád: *Adalék a nagyváradi béke s az 1536–38. évek történetéhez*. Budapest, 1879. 49–50.

¹⁴ Petrus Illicinus levele Verancsics Antalhoz, Nagyszombat, 1561. jan. 1.; VERANCICS Antal: *Összes munkái*. Kiad. SZALAY László – WENZEL Gusztáv. Pest, 1868. 232. Illicinus panasza annak ellenére hangzik el, hogy 1558-ban már beindult Oláh Miklós könyvkiadási programja, amely szintén nagyrészt latin műveket tett közzé. Lásd SZOLIVA Gábor: „... Viennae excudi fecimus” Oláh Miklós esztergomi érsek könyvkiadási tevékenysége és a katolikus megújulás. *Sapientiana* 8. (2015) 16–39.

a pécsi püspöki címet 1560-tól, Telegdi pedig ekkoriban még csak esztergomi kanonok volt. Karrierjük azonban a katolikus klérus megfogytatkozása miatt gyorsan felívelt, és mindketten hamarosan püspökök, illetve érsekek lettek. A mindig előforduló rendkívüli kivételek ellenére igaznak látszik a közhelyszerű összkép: a püspökségek és káptalanok anyagi erőforrásait elsősorban honvédelemre és nem művelődésre fordították, gyakran szó szerint megsemmisítve, beolvasztva a középkori írott és művészeti örökséget.¹⁵

A káptalanok és püspökségek válságos helyzetének köszönhető, hogy a külföldi egyetemekről frissen visszatérő fiatalok inkább a főúri udvarok környezetében kerestek biztosabb megélhetést.

A már említett Komjáthy Benedek vagy Sylvester János mellett jó példa erre az alig ismert Stephanus Thomassius is.¹⁶ Életútja jól szemlélteti a protestánsná nem váló, de erasmista törekvésekkel szimpatizáló humanista értelmiség lehetőségeit. Stephanus Thomassius – nevéből talán joggal következtethetünk arra, hogy apja neve Tamás volt – Rudabányán született és 1525-ben iratkozott be a krakkói egyetemre.¹⁷ Ebből következőleg Rudabányai Tamás fia vélhetőleg 1505–1510 körül született. A város jól jövedelmező ezüstkohászata a település fénykorát hozta el, amelyről a helység ekkor épült, jelentős méretű plébániatemploma is tanúskodik.¹⁸ A talán Dernschwam János 1528. évi úti jelentéséből származó beszámoló szerint „... ha ez a bánya máshol feküdné, haszonnal lehetne művelni, de itt csupa magyarok laknak, akiknek van elég szántóföldjük, szántójuk is, és nem tűrnek meg itten németeket. A kohóikhoz nincsen víz, és csak egészen kis kemencéik vannak.”¹⁹ A technológiai elmaradottság ellenére az ezüstkohászat jól jövedelmezhetett, és talán ennek köszönhető, hogy Tamás fia István a krakkói egyetemre került. A leírás szavaiból arra is követ-

¹⁵ Példákra lásd TAKÁTS Sándor: *Abstemius (Bornemissza) Pál püspök végrendelete*. Archaeologiai Értesítő 22. (1902) 202–210.; MIKÓ Árpád: *Bornemissza (Abstemius) Pál végrendelete 1577-ből: adatok a nyitrai, az óbuda, a veszprémi és a gyulafehérvári egyház középkori kincseinek sorsához*. Művészettörténeti értesítő 45. (1996) 203–221.

¹⁶ Stephanus Thomassiusról, Nádasdi Bálintról és Mindszenti Andrásról már írtam egy tanulmányomban: KISS FARKAS GÁBOR: *A katolikus peregrináció lehetőségei és következményei a 16. század közepén (1530–1580)*. Gerundium 8. (2017) 51–70. Az ott megjelenteket számos helyen itt csak ismétlem.

¹⁷ *Album studiosorum universitatis Cracoviensis*. Szerk. CHMIEL, Adam. Krakkó, 1892. II. 228.

¹⁸ VASTAGH GÁBOR: *Ezüstkohászat Rudabányán 1528-ban*. In: Uő.: *Tanulmányok a kohászat magyarországi történetéből*. Rudabánya, 2007. 41–45.

¹⁹ Uo. 41–42.

keztethetünk, hogy Thomassius magyar lehetett, és ez minden bizonnyal lehetővé tette számára, hogy később az ország magyarul lakta régiójában is egyházi tisztséget töltsön be.

1535-ben Bécsben, Singreniusnál jelent meg egyetlen ismert műve, amely az *Et brevis et docta paraphrasis in orationem dominicam*, azaz az *Egy rövid és tanult parafrázis a Miatyánkhoz* címet viseli. A kis terjedelmű, 20 lapos kötet három példányban, a firenzei Biblioteca Nazionaleban (RARI.Guicc.11.11.9), a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekben (A. 517.1. Quod[4]) és a bécsi Nationalbibliothekben (18. M. 46.) maradt fenn, eddig csak Németh S. Katalin wolfenbütteli *Hungarica*-katalógusa vett tudomást róla.²⁰ Az 1534. április 24-i dedikáció szerint a szöveget Thomassius Csáktornyán, Ernuszt Gáspár (†1540) birtokán írta, és az 1543-ban elhunyt Gyulay Istvánnak, az 1530-as, 1540-es évek jelentős dunántúli földbirtokosának dedikálta. Az előszó tanúsága szerint Simonovics (Symunoych) János, Ernuszt egyik familiárisa vette rá Stephanust, hogy a *Miatyánk* magyarázatára adja a fejét, de könnyen lehet, hogy más hatások is érték őt, és itt elsősorban Bécs közvetítő szerepét kell hangsúlyoznunk. Nem rendelkezünk adattal arra vonatkozóan, hogy Thomassius tanult-e Bécsben is, de a kötet megjelenési helyéből erre következtethetünk. Bár a téma, a *Miatyánk* részletező kifejtése már a késő középkorban is népszerű volt, a *paraphrasis*, ez az újszerű, 16. századi műfajmegjelölés is jelzi már a legfontosabb hatást, Erasmus szövegmagyarázó tevékenységét. Erasmus *Miatyánk*-magyarázata, a *Precatio dominica in septem portiones distributa*, 1523-ban jelent meg Baselben Justus Ludovicus Deciusnak dedikálva.²¹ Így az sem zárható ki, hogy Thomassius még krakkói egyetemi tanulmányai során találkozott Erasmus *Miatyánk*-parafrázisával. Az erasmusi hatás a mű elejétől egyértelmű: olvasóját „lector Christianus”-ként szólítja meg, ahogy Erasmus is gyakran teszi Újszövetség-kommentárjában és más-hol is. Thomassius az egyházatyák értelmezését „vesd össze, ha úgy tetszik, a régi orthodox atyák értelmezésével” („Conferas, si placet, cum veterum orthodoxorum interpretatione”) szavakkal vezeti fel, ami egyértelműen Erasmus felfogását

²⁰ Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Szerk. NÉMETH S. Katalin. München, 1993. H 2024. VD 16 T 1091.

²¹ ROTERODAMUS, Erasmus: *Precatio dominica in septem portiones distributa*. Basel, 1523.

idézi meg az orthodoxiáról.²² Gyulay Istvánnak szóló előszavában felemlegeti a számos főúri udvarban uralkodó részegességet és azt, hogy azt tartják jobb katonának, aki többet tud inni, sőt csak részegen mernek csatába indulni, teljesen elvesztik eszüket, és csak az örültség viszi őket harcba (A3r–v). Ha Krisztust kérdeznék, akkor ő azt mondaná, hogy ne káromkodjanak, és ne üssenek meg senkit, de őt inkább elküldik az angolokhoz – mint mondja –, és lovag vagy katona helyett inkább hívatják magukat „deli”-nek, pedig ez a szó a törököknél, akikről átvették, ostobát jelent.²³

Erasmushoz képest fontos különbség, hogy a *Precatio* első, baseli kiadása a margókon utal arra, hogy a hét kérés parafrázisát a késő középkori kegyességi irodalom egyik népszerű imaciklusát követve a hét napjára tervezte (vasárnaptól szombatig), míg Thomassius művében erre nincs célzás. Erasmus műve lényegében megőrzi az ima retorikai alakzatát, szavai csak részletezően értelmezik az eredeti kéréseket, a szöveg alanya továbbra is az imádkozó hívő. Ezzel szemben Thomassius úgy értelmezi a szöveget, hogy az imaformától eltávolodva kommentárokat fűz hozzá, ezáltal objektivizálja, olvasmánnyá teszi az imát, amelyhez prédikációs jellegű megjegyzéseket fűz. Ehhez – mint látni fogjuk – felhasználja Jacques Lefèvre d’Étaples és Erasmus evangélium-kommentárjait is. A *Miatyánk* parafrázisát megelőzi a könyörgés (oratio) fogalmának részletes magyarázata (B2v–B4r). Ezt követi a *Miatyánk* tagmondatonkénti elemzése, ahol a retorikus meghatározást követi mindig a spirituális tartalom ismertetése. Az első könyörgés („szenteltessék meg a te neved”) értelmezése során veti fel Thomassius azt a kérdést, amelyet neki is fel szoktak tenni: „... néhányan emígyen szoktak vitatkozni: A törököknél is megszentelik Isten nevét. Tehát a törökök is üdvözlnek. És még a Szentírás tekintélyével is alá igyekeznek támasztani istentelenségüket, mikor azt mondják: ‘De mindaz, aki az Úrnak nevét hívja segítségül, megmenekül’ (Jóél 2, 32), mintha csak bárki, aki azt mondja ‘Istenem, Istenem’, rögtön a mennyországba jutna. Nincsenek tekintettel ezek az új hitehagyók (vagy talán apostolnak kellett

²² Vö. például „theologiam scholasticam ... ad veterum orthodoxorum lectionem revocavi” (1526. ápr. 29., Mercurino di Gattinarához; ROTERODAMUS, Erasmus: *Opus Epistolarum*. Ed. ALLEN, P. S., Oxford, Vol. 6., 1926, 327–328, no. 1700.). Lásd még Thomassius, B1r: „orthodoxorum secutus sum mentem”.

²³ THOMASSIUS, Stephanus: *Et brevis et docta paraphrasis in orationem dominicam*. Bécs, 1535. A4r. A deli (törökül „örült”) szó etimológiájáról, katonai jelentéstartalmáról, harci egységeikről lásd UZUNÇARŞILI, İ. H.: *Deli*. In: *The Encyclopaedia of Islam*. Ed. LEWIS, B. – PELLAT, Ch. – SCHACHT, J. Leiden, 1965. Vol. 2. 201–202.

volna őket nevezni), hogy ott nem igaz módon hívják Isten segítségét, ahol nem hiszik, hogy Krisztus az élő Isten fia, aki azért jött a világra, hogy a bűnösöket megváltsa... Tehát ha századdal Jézust uradnak vallod, és elhiszed szívedben, hogy Isten feltámasztotta őt halottaiból, üdvözülni fogsz. De válaszolj nekem te, aki a törökök istentelen pártján állsz, ők talán elhiszik ezt?” Csak az nyer örök életet, aki hisz Krisztusban, aki nem, az elkárhozik, így a törökök védnöke („patronus Turcarum”) hiába hivatkozik arra, hogy Istenben hisznek ők is: csak Krisztus feltámadásának és megváltásnak hite adja meg a reményt az embernek az üdvözülésre.²⁴ A második kérdés, a „jöjjön el a te országod” félmondat magyarázatánál Thomassius azt mondja, hogy az elsősorban nem arra vonatkozik, hogy a szentlélek uralkodjék, hanem Jacques Lefèvre d’Étaples humanista evangélium magyarázatára hivatkozik,²⁵ aki szerint azt kéri, hogy az üdvözültek száma teljes legyen, és kezdődjék el az örök királyság uralma.²⁶ A *Miatyánk* harmadik kérése, a „legyen meg a te akaratod amint a mennyben, úgy a földön” kapcsán bírálja a latin fordítást: „Ki nem látja be, hogy a görög szöveg fordítója mennyire rosszul fejezte ki magát latinul, amikor azt írta: ‘amint a mennyben, úgy a földön is.’”²⁷ Bírálata a görög szöveg latin fordításáról egyezik Erasmus véleményével, aki az *Annotationes in Novum testamentum*-ban ugyanígy a fordítót hibáztatja, hogy nem adta vissza azt a kettősséget, amely szerint Isten akarata a mennyben akadálytalan, a földön nem, tehát az Evangélium szövege azt akarja kifejezésre juttatni, hogy amiképp Isten akarata érvényesül a mennyben, olyan módon kellene a földön is hatnia.²⁸ Ebből az erasmusi értelmezésből kiindulva alakítja prédikációszerűvé szövegét Thomassius, arra buzdítva olvasóját, illetve hallgatóját, hogy magára vegye Krisztus keresztjét, és higgye el, Jób és Krisztus példája is azt tanítja, hogy Isten akarata az ember számára felfoghatatlan.

²⁴ Uo. C2r–C3r.

²⁵ „... propius ad mentem Christi mihi videtur accedere Iacobus Stapulensis, vir sane undique doctissimus, qui in commentariis, quos scripsit in quatuor evangelia, hunc locum sic interpretatur” Uo. D1r.

²⁶ „Petere ut adveniat regnum eius est petere, optare, desiderare, ut impleatur numerus salvandorum, quia tunc impletum, perfectum, ac absolutum erit regnum eius, quando a nullis amplius offendetur, sed ab omnibus in regno suo laudabitur et glorificabitur.” Uo. D1r. A forrás: LEFÈVRE D’ÉTAPLES, Jacques: *Commentarii initiatorii in quatuor evangelia*. Basel, 1523. 30r.

²⁷ „Quis non videt, quam male interpres ex greco latini sermonis phrasim expressit, cum dixit: Sicut in coelo, et in terra?” Uo. D2r.

²⁸ ROTERODAMUS, Erasmus: *In Novum Testamentum annotationes*. Basel, 1527. 32.: „Interpres dum exprimit Graecam figuram, obscurius extulit sententiam.”

Tartozott-e bármilyen egyházhoz vagy felekezethez Thomassius, nevezhetjük-e egyértelműen katolikusnak? A mű maga nem utal felekezeti konfliktusokra, és ez már önmagában azt sejteti, hogy szerzője számára a katolikusnak megmaradó, Luthertől távolságot tartó, majd vele szembe szálló Erasmus szellemi pozíciója volt a meghatározó. Ezt még inkább valószínűsíti az, hogy a csáktornyai Ernuszt-udvar a fennmaradt dokumentumok alapján katolikus maradt, ugyanis Ernuszt felesége, Keglevich Anna végrendelete 1542-ben, nem sokkal férje 1540-ben bekövetkezett halála után, erős katolikus kegyességről tanúskodik (Szűz Mária-tisztelet; Muraszemeye ferences kolostorába temetkeznek; misét rendel Ernuszt Gáspár üdvösségére).²⁹ A peregrinációról visszatérő Thomassius tehát meggyőződéssel próbálta terjeszteni a hit erasmusi felfogását és hivatkozott a görög Evangélium szöveg alapján történő forráskritikára még a török *delik* és az őket példaképnek tekintő magyar–horvát végvári vitézek között is.

Nádasdi Bálint esetében egyáltalán nem kétséges felekezeti hovatartozása, hiszen pályafutását a szalvatoriánus rendtartomány ferenceseként kezdte, 1542-ben Tasnádon, 1544-ben Nyírbátorban prédikált,³⁰ majd 1546-ban Báthory András szabolcsi főispán és országos főkapitány udvari káplánja lett („frater Valentinus concionator magnifici domini Andreae de Bathor”).³¹ Pályafutása így párhuzamba állítható az udvari lelkészként tevékenykedő

²⁹ *Egyháztörténelmi emlékek a hitújítás korából*. 4. kötet. Szerk. KARÁCSONYI János – KOLLÁNYI Ferenc. Budapest, 1909. 102–103.; *Források a Muravidék történetéhez*. Szerk. MAYER László – MOLNÁR András. Szombathely–Zalaegerszeg, 2008. I. 96–98. A kolostor későbbi sorsára lásd VÁNDOR László: *A Zala megyei ferences kolostorok kutatása*. In: Koldulórendi építézet a középkori Magyarországon. Szerk. HARIS Andrea. Budapest, 1994. 105–106.

³⁰ Róla alapvető: VÍZKELETY András: *Nádasdi Bálint omniáriuma és beszéde a fejedelmi tisztről*. In: *Collectanea Tiburtiana*. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerk. GALAVICS Géza – HERNER János – KESERŰ Bálint. Szeged, 1990. 121–128. Lásd még ALSZEGHY Zsolt: *Ismeretlen magyar dráma a 17. század elejéről*. Egyetemes Philologiai Közlöny 59. (1935) 34–64.

³¹ SOLTÉSZ Zoltánné: *XVI. századi könyvgyűjtők kötetei a gyöngyösi műemlék-könyvtár antikva-gyűjteményében*. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 10. (1965–66) 116. Ma összesen 33 könyve ismert. Lásd KEVEHÁZI Katalin – MONOK István: *XVI. –XVII. századi könyvgyűjtők kötetei a csíksomlyói ferences rendház könyvtárában*. *Acta historiae litterarum Hungaricarum* 21. (1985) 122.; SOLTÉSZ Zoltánné: *A gyöngyösi ferences könyvtár ősnymtatványainak possessorai*. Magyar könyvszemle 109. (1993) 129–145, itt 130–133.; ZVARA Edina: *XVI. –XVII. századi könyvgyűjtők kötetei a szabolcsi ferences könyvtárban*. In: *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. Szerk. ŐZE Sándor – MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert. Piliscsaba–Budapest, 2005. 546–547.; EMÓDI András: *Gyöngyösi ferences könyvek 16. századi possessorai a Sztamári Római Katolikus Püspökség Egyházmegyei Műemlékkönyvtárából*. In: *Nyolcszáz esztendő a ferences rend*. Szerk. MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert – ÖTVÖS István – ŐZE Sándor. Budapest, 2013. 1184–1204.

katolikus papokkal, azonban ferences szerzetesként 1561-től guardiáni tisztséget is betöltött Galgócon. Rendtársai közül azért is kiemelkedett, mert 1550-től Báthory támogatásával folytathatott teológiai tanulmányokat Párizsban. Azt azonban nem tudjuk, hogy ezt egy rendi főiskolán, az egyetem teológiai fakultásán vagy épp a Collège Royalban tette-e. Mindenesetre az, hogy görögül viszonylag jól megtanult, héberül pedig olvasni és írni tudott, valószínűsíti, hogy az 1530-ban alapított Collège Royalban is tanult, ahol híres hebraisták és grécisták sora (Jacques Toussain, Paul Paradis, Agacio Guidacerio, François Vatable) tanította a bibliai nyelveket.³² Nádasdi tanulmányairól és életéről elsősorban két forrás árul el részleteket: omniárium, amelybe, mint az első lapra írt jegyzet tanúskodik róla, a „Párizsban összegyűjtött kis csomagokat” pakolta össze,³³ másrészt pedig jelentékeny könyvtára, amely részben saját névbejegyzésével ellátva maradt fenn nagyrészt a gyöngyösi ferences könyvtárban (ezen felül vélhető, hogy számos kötet, amely kortárs ferences bejegyzésével maradt fenn, de 1550 körüli és párizsi kiadású, szintén hozzá köthető).³⁴ A Collège Royal emlékezetes korszaka volt ez, mert 1551-től Petrus Ramus tanította itt a filozófiát, aki szigorúan elutasította az arisztotelizmust, és ezért a kortársak apagyilkosnak, *parricidának* is nevezték. A kor párizsi latin ékesszólása szigorúan ciceroniánus volt, a középkori hagyományokat már a prédikációk retorikája is maga mögött hagyta 1530 körülre. A prédikátorok klasszikus latin szónoklatokat írtak cicerói nyelvezettel, és ezekben magyarázták a Szentírást a művelt, három nyelven, latinul, görögül és héberül tudó humanista közönség számára azzal összhangban, hogy a Collège Royal is egy *collegium trilingue*, háromnyelvű kollégium volt.

³² Lásd SANCHI, Luigi Alberto: *Les commentaires de la langue grecque de Guillaume Budé*. Genf, 2006. 17–20.; WURSTEN, Dick: *François Vatable, so much more than a “name”*. Bibliothèque d’Humanisme et Renaissance 73. (2011) 557–591.; *La France des humanistes. Hellénistes II*. Szerk. MAILLARD, Jean-François – FLAMAND, Jean-Marie. Turnhout, 2010. 369–569 (Toussain-ről); KESSLER-MESGUICH, Sophie: *Les études hébraïques en France, de François Tissard à Richard Simon (1508–1680)*. Genf, 2013. 36–55.

³³ OSZK, Oct. Lat. 1220, 1r: „*Sarcinulas fero per fratrem Valentinum Nadasdinum propriis manibus michi Parisiis pro sua labili memoria stipanda impositas Anno gratiae quingentesimo quinquagesimo primo.*”

³⁴ SOLTÉSZNÉ: XVI. századi könygyűjtők... i. m., itt 116–120. A Tövisi Imre tulajdonosi bejegyzéseit tartalmazó kötetek között is több párizsi kiadású, az 1540-es évekből származó kiadást találunk (uo. 123.). Az omniáriumot 1564-ben Tövisi Imre (Emericus de Thwys) adta Gyöngyösi Imrének Szakolcán („in regia urbe zokocha”) így valószínű, hogy Nádasdi többi könyve is hozzá került.

Ez a képzési ideál teljes mértékben megjelenik Nádasdi Bálint omniáriumában. A számos rövid héber idézet mellett a leggyakrabban saját nevének F.V.N. rövidítése fordul elő a kötetben héberül. Görög nyelvtudása már magabiztosabb lehetett, bár a kurzív írást nem sajátította el: a kötetbe beírt hosszabb görög idézetek a nyomtatott görög betűk ligatúráit imitálják, de számos helyen betűzve írt. Ennek ellenére valószínűsíthető, hogy az Újszövetséget görögül olvasta és általában görögül is idézi. A kötet számos kivonatot tartalmaz egy Luther-ellenes tézisgyűjteménytől (7r–7v) Pietro Galatino *De arcanis catholicae veritatis* című munkájának olvasónak szóló ajánlásáig (10r). Utóbbi 1550-ben jelent meg Baselben a mű új kiadásában.³⁵ Ezt a művet azért is érdemes kiemelni, mert a szintén ferences Pietro Galatino első kiadásban 1518-ban megjelent műve a katolikus hebraizmus fontos alapszövege: Reuchlinnal szimpatizáló célkitűzése az volt, hogy a héber nyelvet elsajátítva cáfolja meg a zsidók állításait a Talmudban.³⁶ A sors iróniája, hogy Galatinus művét a Nádasdi Bálint által használt friss, baseli kiadásban az a Francesco Stancaró korrigálta (AA2v), aki viszont 1549-ben már Erdélyben, majd 1550-ben Krakkóban tanított és protestáns lett (ezt azonban nem biztos, hogy tudta Nádasdi Bálint).

A kötet első felének nagy részét Nádasdi párizsi szentbeszédei töltik ki: a szónoklatszerűen felépített homíliát mindig megelőzi egy előbeszéd, amelyet a szentírási helyről szóló prédikáció követ. Ezekben a ciceroniánus nyelvezet ellenére nem idéz antik szerzőket és egyházatyákat, valamint középkori teológusokat is csak ritkán használ (például Eusebius, Jeromos, Isidorus, 27v–30v; Areopagita Szt. Dénes, 39r, Clairvaux-i Szent Bernát). Istent a humanista szokásnak megfelelően gyakran nevezi „deus optimus maximus”-nak, és jól jellemzi keresztény-antik kulturális ideáljainak különös kettősségét, hogy Szent Ferencről írt panegirikus beszédében a ferences rend alapítóját Arisztotelészhez, Zénóhoz, Szókratészhez és Platónhoz hasonlítja.³⁷ Az elsődleges szövegkompozíciós erő a stiláris szempont, az elegáns kifejezés-mód (például a *De electione ministri* című beszédben a rossz, részrehajló atyát

³⁵ GALATINUS, Petrus: *Opus de arcanis Catholicae veritatis*. Basel, 1550. AA2r–AA3r.

³⁶ Róla lásd CAMPANINI, Saverio: *Quasi post vindemias racemos colligens. Pietro Galatino und seine Verteidigung der christlichen Kabbala*. In: *Reuchlins Freunde und Gegner. Kommunikative Konstellationen eines frühneuzeitlichen Medienereignisses*. Ostfildern, 2010. 69–88.

³⁷ OSZK, Oct. Lat. 1220, 72r.

plautusi kifejezéssel „triobolaris homuncio”-nak, „háromgarasos emberké”-nek nevezi 1554-ben, 82r–89v).

Egyetlen beszéd érint szorosan vett hitvitázó témát, amely a hit általi üdvözülést tárgyalja (45v–54r: *Quod sola fides, quae est pura credulitas minime sufficit ad salutem*). A már említett beszédstruktúrát követi ez a szöveg is: a mintegy egy oldalnyi retorikus bevezető után a bibliai perikópa megadása és az ahhoz fűzött prédikáció következik. Nádasdi azonban ezt a beszédet sem hitvitázó kontextusban pozicionálja, hanem a szöveget szinte teljes egészében egy másik keresztény kabbalista, Francesco Giorgi/Zorzi velencei ferences először 1525-ben megjelent neoplatonikus *De harmonia mundi*jából másolta át,³⁸ aki csak a jócselekedetek fontosságát hangsúlyozza a hit mellett, de nem vitatkozik más szerzőkkel.³⁹ Ezt közvetlenül követi egy másik beszéd (54v–56v: *Quomodo intelligantur auctoritates quae fidei tantum tribuere videantur*), amely a csak hit általi üdvözülés védelmében idézhető auktoritáscitátumok helyes értelmezését taglalja, de Nádasdi itt is szinte szóról szóra Zorzit követi.⁴⁰ Az átemelt szövegrészekben nem szembeötlő Zorzi neoplatonikus-kabbalista irányultsága, és valószínűleg épp e helyek viszonylagos semlegessége vagy sablonossága tette lehetővé Nádasdi Bálint számára, hogy párizsi rendtársai számára szóló prédikációvá dolgozza át őket. A forrás kiválasztása azonban egyértelműen tanúskodik arról, hogy kedves szerzőjéről van szó, csakúgy, mint a Gyöngyösön fennmaradt Zorzi-kötetére festett, héber betűkkel írt monumentális „F[rater] V[alentinus] N[ádasdi]” monogram.⁴¹

Nádasdi a kötet végére egy formuláriumot illesztett, amelybe tematikus válogatást készített Cicero levelektől kezdve néhány klasszicizáló, Pierre de

³⁸ Zorzi művének új kiadását lásd ZORZI, Francesco: *L'armonia del mondo*. Kiad., ford. CAMPENINI, Saverio. Milánó, 2010. Zorziról lásd VASOLI, Cesare: *Marsilio Ficino e Francesco Giorgio Veneto*. In: Uő., *Filosofia e religione nella cultura del Rinascimento*. Nápoly, 1988. 233–256 és Saverio CAMPENINI számos tanulmányát, legfőképp: *Le fonti ebraiche de De harmonia mundi di Francesco Zorzi*. *Annali di Ca' Foscari* 38/3. (1999) 29–74.

³⁹ GEORGIUS Venetus, Franciscus (ZORZI, Francesco): *De harmonia mundi totius cantica tria*. Párizs, 1544. 258v–261r.

⁴⁰ Uo. 261r–262v.

⁴¹ Jelzete: Gyöngyösi ferences vkt., Ant. 566. Reprodukcióját lásd SOLTÉSZNÉ: *XVI. századi... i. m.* 116.

Blois-tól származó középkori levélen keresztül egészen saját korának legjobbnak ítélt leveleiig.⁴² A formuláriumot a szerző már hazatérése után állította össze, valószínűleg azzal a céllal, hogy elterjessze a cicerói stílus használatát a kortárs magyarországi ferencesek között. Különösen izgalmas, hogy számos levél Marsilio Ficino levélgyűjteményéből, illetve Pico della Mirandola Ficinóhoz írt levelei közül származik, ezáltal Nádasdi további platonikus olvasmányaira is fény derül.⁴³ A levelek másik nagyobb csoportja Gasparino Barzizza 15. században nagyon népszerű mintalevél-gyűjteményéből származik (307v–310r),⁴⁴ de találunk írásokat Erasmus népszerű levélírási tankönyvéből, a *De conscribendis epistolis*ből (310r–312v, 314r–319v), Ravisius Textor *Epistolae*-iből (329v–334r) és Robert Breton *Formulae thematum*jából (1543; 321v) is. Ezenfelül más olvasmányaiából is másolt ki ajánlóleveleket, és azokat felhasználta rendtársainak készült formuláriumához: így járt el például Jacob Schegk ajánlásával, amely 1544-ben jelent meg *Dialogus de animae principatu*ja előtt (312v–314r, 316v–317v)⁴⁵ vagy Antoine de Mouchy Jean de Hangesthez szóló ajánlásával, amely Szent Anzelm összes műveinek 1549. évi kiadását vezette be (316v).⁴⁶ Valószínű, hogy Nádasdi Bálint a Párizsban vásárolt, mára részben elveszett köteteinek előbeszédeit is stílárius mintaként kezelte: erre utal, hogy nemcsak a Párizsból hazahozott Zorzi-kötetből vett át beszédeket, hanem még a legfőbb ciceroniánus, Étienne Dolet 1540-ben megjelent Terentius-kiadásának baráti ajánlását is beillesztette saját, ferenceseknek szánt formuláriumába (323r–v). Levélként vett át szövegeket az ókeresztény Novatianustól; Andrea Guarna *Bellum grammaticale*jéből a nyelvtan dicséretét átalakította Pannónia dicséretévé;

⁴² A formuláriumról lásd még MOLNÁR, Antal: *Formulari francescani della provincia Ungherese dei frati Minori Osservanti del primo Cinquecento*. In: *Osservanza francescana e cultura tra Quattrocento e primo Cinquecento: Italia e Ungheria a confronto*. Atti del Convegno Macerata–Sarnano, 6–7 dicembre 2013. Szerk. BARTOLACCI, Francesca – LAMBERTINI, Roberto. Róma, 2014. 73–86. Itt köszönöm meg Molnár Antal tanácsait.

⁴³ Ficino Ermolao Barbarónak, Giovanni Pico della Mirandolának, Antonio Picimannónak, Pico della Mirandola Ficinónak, Ermolao Barbarónak, Gianfrancesco Pico della Mirandolának, Paolo Cortesineknél írott leveleit találjuk az omniárium 300v–307v lapjain. A levelek pontos azonosítását lásd tanulmányom végén.

⁴⁴ BARZIZZA, Gasparino: *Epistolae ad exercitationem accommodatae*. In: Uő: *Opera*. Kiad. FURIETTUS, Joseph Alexander. I. 220–336.

⁴⁵ VELCURIO, Johannes: *In universam physicam Aristotelis* – SCHEGK, Jacob: *Dialogus de animae principatu*. Gryphius. Lyon, 1544. 433–439.

⁴⁶ CANTUARIENSIS, Anselmus: *Omnia Anselmi Cantuariensis... opuscula*. Kiad. DEMOCHARIS Ressonaeus, Antonius. Velence, ad signum Spei, 1549. *2r–v.

Jean Pellisson iskolamester egyik nyelvtani dialógusából pedig kiemelt egy megszólalást és levélként értelmezte.⁴⁷ Joachim Fortius Ringelberg népszerű pedagógiai értekezéséből, a *De ratione studiiból* (1529) szintén leveleket formált (325v–326r), ami arra utal, hogy ferencesként oktatási feladatokat is el láthatott. Gyűjteménye így ténylegesen úgy funkcionált, ahogy azt a címlapon, a kéziratot megszemélyesítve tett bejegyzése meghatározta: „Azokat a csomagokat hordozom, amelyeket Nádasdi Bálint testvér saját kezével rámbízott Párizsban, hogy ingtag emlékezetét megtámogassa.”⁴⁸ Nádasdi a Párizsban vásárolt könyveiből, az ott megismert olvasmányaiából kompilált levélgyűjteményt rendtársai számára úgy, hogy azokat sok helyen a magyar viszonyokra alkalmazta, és néhány levélben még a stiláris eszmények helyénvaló alkalmazását is fontosnak tartotta megemlíteni.⁴⁹ Azt nem tudjuk, hogy az új, ciceroniánus levelezési stílus elterjesztésére törvő igyekezetével 1553-as hazatérése után mennyire járt sikerrel: 1564-ben már egy ferences rendtársa, Tövisi Imre adta át használatra a kötetet Gyöngyösi Imrének Szakolcán, és életéről az utolsó adatok is ebből az évből származnak.⁵⁰ Ebből arra következtethetünk, hogy Párizsban magába szívott modern ciceronianizmusát, görög és héber tudását, valamint az őt ért keresztény kabbalista-neoplatonikus hatásokat nem volt lehetősége sokáig kamatoztatni és továbbadni magyarországi környezetében a rossz intézményes infrastruktúra miatt.

Mindszenti András életéről viszonylag pontos információkkal rendelkezünk tekintélyes síremléke révén, amely a nagyszombati székesegyház sekrestyéjébe vezető folyosó falában maradt fenn.⁵¹ 1523-ban született a

⁴⁷ Ezekre lásd a függelékét. A Nádasdi Bálint által felhasznált kötetekből csak Francesco Zorzi *De harmonia mundi*ja található meg ma Gyöngyösön, de remélhető, hogy további forrásai, az 1549-es Anzelm-kiadás, Étienne Dolet 1540-es Terentiusa, Jacob Schegk *Dialogusa* vagy az 1545-ben megjelent Tertullianus-kiadás (Novatianus szövegével) is azonosítható lesz, mert viszonylag ritka és Magyarországon nem elterjedt nyomtatványokról van szó.

⁴⁸ Lásd fentebb, 33. lj.

⁴⁹ Ide tartoznak az Oct. Lat. 1220, 324v–325v-n található levelek (lásd a függelékét), amelyek forrását nem sikerült azonosítani. Nem zárható ki, hogy ezek Nádasdi Bálint saját levelei, ahogy a megelőző, Valentin Dyrbachhoz szóló episztola is.

⁵⁰ KARÁCSONYI János: *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*. Budapest, 1924. II. 581.

⁵¹ LUDIKOVA, Zuzana: *A nagyszombati székesegyház későreneszánsz és barokk síremlékei*. Művészettörténeti Értesítő 51. (2002) 85–106, itt 93–94.

Verőce melletti Mindszenten, és a krakkói egyetemen folytatott tanulmányokat – ide 1549-ben iratkozott be.⁵² A Krakkóban uralkodó erasmista szellemiség ellenére nem lett protestáns: előbb iskolamester volt Váradon, majd a szentségeket felvéve kanonok. Később, 1566-ban, a váradi káptalan megsemmisülésekor (vagy – ahogy Karácsonyi János fogalmaz – megrontásakor) Mindszenti Nagyszombatba költözött, ahol esztergomi kanonok és sasvári főesperes lett.⁵³ 1577-ben hunyt el, temetéséről Derecskei János honti főesperes és Franciscus de Andreis szkopjei püspök gondoskodott, külön megemlékezve a nagyszombati iskola részére tett 3000 forintos adományáról. Olvasmányairól és irodalmi tevékenységéről a legfontosabb forrás az ELTE Egyetemi Könyvtárában fennmaradt omniárium (Ms. A 182), amelynek legnagyobb része olyan latin vasárnapi szentbeszédvázlatokat tartalmaz, amelyeket Mindszenti 1563-ban váradi kanonokként állított össze Váradon. Később ezek közé, az üres lapokra számos hosszabb-rövidebb kivonatot illesztett be más művekből, amelyek illeszkedtek az adott szentbeszéd témájához. Ebből a gyakorlatból arra következtethetünk, hogy Mindszenti több éven keresztül használta és egészítette ki ezt a gyűjteményt, amelyet egy nekifutásra, mint mondja, „ingenti labore” (189r) állított össze. A beszédgyűjtemény talán még utódai számára is hasznos volt: a temetéséről is intézkedő Derecskei János 1579-ből származó bejegyzése szerint („Lecta per me J. Derechkey”) halála után is használták környezetében.

Nádasdi Párizsban írt, és itthon nem biztos, hogy elprédikált, tudós körmondatokban megfogalmazott, görög és héber idézetekkel tarkított beszédeivel szemben Mindszenti stílusa közérthetőbb. Természetesen ő is latinul írta szentbeszédeit: népnyelvű katolikus beszédgyűjteményt a karthauzi névtelen 1527-es munkája és Telegdi Miklós 1577-es szermonáriuma között nem ismerünk. Mindszenti távol áll már a középkori *thematikus* szerzők divízióitól, distinkcióitól, elsősorban a bibliai szövegmagyarázatra, az erkölcsi üzenet átadására és néhány helyen a dogmatikus vitára koncentrálni. Nádasdihoz hasonlóan az ő forrásai is rendkívül modernnek. Míg egy Váradon, túlnyomóan protestáns közegben működő katolikus prédikátorról azt feltételeznénk, hogy könyvei elavultak, szellemi mintái régiek és konzervatívak, ez a feltételezés itt egyáltalán nem állja meg a helyét. Az 1563-ban írt

⁵² Uo. 93–94.

⁵³ KARÁCSONYI János: *A váradi káptalan megrontása*. Századok 56. (1921–22) 440–451, itt 450.

szermók közé tett beírásokban Mindszenti sokszor idéz „ex Fero”, ami nem takar mást, mint Johannes Wild (azaz Ferus) mainzi katolikus prédikátor németről latinra fordított, először 1558-ban megjelent prédikációgyűjteményét.⁵⁴ Ezt a beszédgyűjteményt Wild már arra való tekintettel állította össze, hogy hasznosan segíthesse a katolikus prédikátorokat a protestáns eretnek-ségek elleni küzdelemben; a német eredetiből pedig azért készült latin fordítás, mert egyrészt a némethez képest „a latin rövidebb és a lelkipásztorok számára kedvesebb” nyelv, másrészt pedig így külföldi hitvitázó prédikátorok számára is segítséget nyújthat a kötet, amire Váradon nagy szükség lehetett.⁵⁵ Wild latinra fordított kötetei ennek megfelelően népszerűek voltak Váradon: megtaláljuk őket nemcsak Mindszenti forrásai közt, hanem a Váradon, Gyöngyösön és máshol aktív ferences szerzetesek, Nádasdi Bálint, Mohácsi Tamás, Újlaki Imre, Tövisi Imre, valamint Mágocsi János könyvei között is.⁵⁶ Még frissebb Mindszenti két másik hivatkozása: Paulus Granatensis kommentárja Máté-evangéliumához először 1564-ben jelent meg (idézte: 40v), egy másik szermó (103v) esetében pedig az evangéliumi idézet felosztása, a beszéd struktúrája származik a domonkos, Aegidius Dominicus Topiarius (Gilles-Dominique van den Priele) munkájából, amelyet 1566-ban adtak ki először Antwerpenben.⁵⁷ E mű használata azért is figyelemre méltó, mert egy olyan, újító prédikációforma egyik első képviselője, amelyhez Mindszenti prédikációi is közelítenek. Topiarius műve valójában Lorenzo de Villavicencio tabula-formájú evangéliumi olvasmány-magyarázatainak részletes kifejtése, azé a spanyol baráté, aki saját tabuláit Johann Spangenberg lutheránus teológus *Explicationes evangeliorum et epistolarum*ából (1555) másolta ki, és kötetének összes prédikációját táblázat gyanánt, rámista formában közölte.⁵⁸ Ezt a frissen publikált gyűjteményt Mindszenti már minden bizony-

⁵⁴ Wild (Ferus), Johann: *Postillae sive conciones... iam primum latinitati donatae per Ioannem Guntherum*. Moguntiae, 1558.

⁵⁵ Uo. *3r.

⁵⁶ SOLTÉSZNÉ: XVI. századi könyvgyűjtők... i. m. 116–126.

⁵⁷ TOPIARIUS, Aegidius Dominicus: *Conciones in evangelia et epistolas*. Antwerpen, 1566.

⁵⁸ Lásd PÉREZ CUSTODIO, Maria Violeta: *La cuestión del plagio en la obra teológica y homilética de Fray Lorenzo de Villavicencio*. Humanistica Lovaniensia 61. (2012) 293–318, Topiariusról 303–305. Villavicencio egyházi retorikai művét is plagizálta, még hozzá attól az Andreas Hyperistól, aki a protestáns homiletikában fontos fordulatot hoz. Lásd TUBAU, Xavier: *El de doctrina christiana*

nyal Váradról való kiűzetése (1566) után, de még 1577-ben bekövetkezett halála előtt használta Nagyszombatban. Azonban utálnak jelek arra is, hogy már Váradon eljutott hozzá a frissen megjelent ellenreformációs szakirodalom: mint láttuk, Wild kötetei nagy számban voltak meg a ferences szerzeteseknél, és a gyöngyösi ferences könyvtárban fennmaradt egy Biblia, amely 1557–58-ban egy ferences szerzetesé, Váradi Józsefé, majd Mindszentié volt. Az, hogy a ferencesek és a váradi kanonokok között könyvforgalom volt,⁵⁹ illetve Mindszenti Wild műveit saját beszédei előkészítése során használta, arra utálnak, hogy a kanonokok friss könyvekkel való ellátása folyamatos volt Váradon, talán épp a ferenceseken keresztül. Mindszenti olvasmányai jól demonstrálják, hogy a hazai katolikus középréteg a század közepén is igyekezett lépést tartani a nemzetközi ellenreformációs szakirodalommal, nem voltak elzárva a külföldi könyvforrásoktól, és azokat a gyakorlatban is alkalmazni igyekeztek.

A másik meglepő tény Mindszenti András olvasmányaival kapcsolatban, hogy egy helyen, János 1, 28-nál a *Bethania* név kapcsán „Graeca exemplaria”-t, görög kéziratokat idéz arra, hogy helyesen *Bethabara* olvasandó e helyen a Vulgáta hagyományos szövege helyett. A forrásokhoz az *ad fontes* való visszatérést nem az ellenreformációs katolicizmus jellegzetességének szoktuk tartani, de Mindszenti példája jól mutatja, hogy még a városi prédikációk szintjén is elhangozhatott egy ilyen filológiai tárgyú érvelés a katolikus oldalon is. Természetesen nem Mindszenti e szövegjavítás feltalálója, hanem Erasmus, akinek János evangélium-parafrázisa javította ezt a helynevet Aranyszájú Szent Jánosra és Theophülaktoszra hivatkozva – egyébként tévesen –, és megpróbálta földrajzilag is meghatározni azt.⁶⁰ Egy

de San Agustín y las retóricas sagradas españolas del siglo XVI. El Criticón 107. (2009) 32–35.; KECSKEMÉTI GÁBOR: *A korai protestáns homiletika szerepe az európai és hazai irodalmi gondolkodás történetében.* Irodalomtörténeti közlemények 107. (2003) 367–398.

⁵⁹ Gyöngyös, Ferences kv., Ant. 423. SOLTÉSZNÉ: *XVI. századi... i. m.* 138. További két könyve található a győri püspöki könyvtárban: VÁSÁRHELYI Judit: *A győri székesegyházi könyvtár possessorai II.* Magyar könyvszemle 96. (1980) 237, 240. Ezek közül egyik az általa sokat idézett Chrysostomus műveinek negyedik kötete (XXII. a. 15.), a másik pedig Bartholomaeus Westheimer 1545-ben kiadott bibliai lexikona (*Troporum theologicorum liber.* Basel, 1545.), amely 1554-től indexre került Velencében (*Thesaurus de la littérature interdite au XVIe siècle.* Szerk. DE BUJANDA, J. M. Genf, 1996. 407.). Mindszenti valószínűleg nem is tudta, hogy a tudós lexikon-szerző evangélikus. Westheimerről lásd JUHÁSZ, M. Gergely: *Translating resurrection: the debate between William Tyndale and George Joye.* Leiden, 2014. 234–240.

⁶⁰ FARMER, Craig S.: *The Gospel of John in the 16th century: the Johannine exegesis.* Oxford, 1997. 90. Erasmus magyarázatát lásd ROTERODAMUS, Erasmus: *Annotationes... i. m.* 1527. 218–219.

másik helyen (92v) Mindszenti egy oldal hosszan másolt át Erasmus Lukács-parafrázisából (7. fejezet). Míg a Biblia-magyarázat terén az erasmusi szöveg használatát általában a protestáns elkötelezettség jelének szoktuk elkönyvelni, Mindszenti András beszédgyűjteménye jól példázza azt, hogy bár IV. Pál pápa indexe az első osztályba, azaz a teljesen eretnek szerzők közé helyezte Erasmust,⁶¹ művét több évvel a Trentói Zsinat után is fel lehetett használni katolikus prédikációk írására, és a katolikus szerzők is szívesen használták Újtestamentum-magyarázatát e korai időszakban.⁶² Mindszenti újra való nyitottsága, szellemi érdeklődése és Erasmus iránt mutatott tisztelete talán peregrinációs múltjának köszönhető: Krakkóból minden bizonnyal magával hozta Erasmus kultuszát, amely ott alapvetően meghatározta a 1530-as, 1540-es évek szellemi környezetét.⁶³

Thomassius és Nádasdi Bálint esetében is azt láttuk, hogy a latin nyelvhasználat tekintetében teljes megújulás zajlott le a katolikus prédikációkban. Ez minden bizonnyal nagymértékben köszönhető annak, hogy peregrinációjuk során már a humanista latin nyelvhasználatot kellett elsajátítaniuk, humanista tankönyveket olvastak, és Nádasdi Bálint saját maga is humanista latinságú levélgyűjteményt állított össze. Ezen igyekezet jelei megfigyelhetők Mindszenti munkáiban is: nyoma sincs bennük a késő középkori beszédgyűjtemények – Herolt, Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát – latinságának, amelyek a katolikus népnyelvű prédikációk mintabeszédeiként még sokáig népszerűek maradtak.⁶⁴ Bár Mindszenti prédikációit nyilván magyar nyelven tartotta, és egy-két helyen megjelenik egy magyar mondat is a szövegben (például 160r: „Az ewangeliumnak az elsew reze harom rendbelj keresrewl

⁶¹ *Thesaurus de la littérature interdite au XVIe siècle*. Szerk. DE BUJANDA, J. M. Genf, 1996. 168.; GRENDLER, Paul F.: *The Adages of Paolo Manuzio: Erasmus and the Roman Censors*. In: *In laudem Caroli: Renaissance and Reformation Studies for Charles G. Nauert*. Ed. MEHL, James V. Kirksville, 1998. 1–21, itt 2–3.

⁶² Erről tanúskodnak olyan kiadások is, mint a Birckmannál, Kölnben 1555-ben megjelent kötet, amely csak az év vasárnapi evangéliumi olvasmányaihoz tartozó magyarázatokat közli válogatásban Erasmus *Paraphrasis*ából: *Paraphrasis sive enarratio in epistolas et evangelia, quae dominicis et festis diebus per anni circulum in ecclesia legi consueverunt*. Authore Erasmo ROTERODAMO. Köln, 1555.

⁶³ Lásd HAJDUKIEWICZ, Leszek: *Erazm z Rotterdamu w opinii polskiej XVI–XVII w.* Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne 33. (1971) 55–85.

⁶⁴ Lásd SZELESTEI NAGY László: *Laskai Osvát prédikációja magyarul a XVII. század végéről = Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Szerk. BITSKEY István – OLÁH Szabolcs. Debrecen, 2004. 59–73.; TASI Réka: *Az isteni szó barokk sáfárai*. Debrecen, 2009. 185.

zool”), a latin szövegnél megpróbált ügyelni az eleganciára és a kifejezés-módra. Ennek jele az is, hogy elnézést kér olvasójától latin stílusa miatt: „*Ke- gyes olvasó, e hirtelen összeszedett művekben ne keress tulliusi ékesszólást, mert a hívőkhöz, ha latinul nem tudnak, elegendő keresztényi módon beszélni. Éljen boldogul, Mindszenti András, Várad, 1563.*”⁶⁵

Utolsó példánk, Pietro Illicino (1504–1582), vagy latinos nevén Petrus Illicinus, élettörténete jelentősen eltér az eddigiektől.⁶⁶ A Sienában született, Padovában egyetemre járt kánonjogi doktor (1547) rövid magyarországi tar- tózkodás után Krakkóba érkezett, ahol 1548-tól filozófiát és görögöt tanított, majd 1551-től Bécsben oktatott jogot. Így szerzett ismeretségei révén kapta azt a feladatot 1552-ben, hogy az egykori esztergomi káptalani iskola utódját irányítsa Nagyszombatban. Ezzel együtt elnyerte első egyházi tisztségeit Magyarországon, Bornemisza Pál 1553 júniusában kinevezte szatmári főesperesnek és gyulafehérvári kanonoknak,⁶⁷ majd 1556-tól esztergom- szenttamási prépost lett, valamint a széplaki apátság jövedelmét is meg- kapta a káptalani iskola vezetéséért. 1558-tól az Oláh által a káptalani isko- lából szervezett nagyszombati gimnáziumot is ő vezette, ahol hárman taní- tottak alatta, köztük Nicasius Ellebodus. A templomban Illicino latinul pré- dikált a jezsuiták 1563. évi bejöveteléig.⁶⁸ Gyorsan emelkedő magyarországi karrierje 1566-ban ért véget: 1563-ban szatmári javadalmai miatt perbe hívta Báthory András szatmári főkapitányt, majd a Thurzókkal keveredett konf- liktusba, amelyek miatt 1566 végén vagy 1567-ben elvesztette összes eddig szerzett javadalmát, és Oláh kiközösítette az egyházból.⁶⁹ Ez alól fél év múlva mentesülést szerzett, de már többé nem tért vissza Magyarországra,

⁶⁵ ELTE Egyetemi Könyvtár, Ms. A 182, 198v: „*In his rapsodiis, pie lector, non est quod Tullianam facundiam quaeras, fidelibus si non possunt latine, sufficit christiane loqui. Vale Andreas Myndzenthly. Waradini 1563.*”

⁶⁶ Pályáját Molnár Dávid dolgozza fel. Műveire lásd MOLNÁR Dávid róla készült szócikkét a *Companion to Humanism in East Central Europe*. Vol. 1. *Hungary*. Berlin, 2019. kötetében.

⁶⁷ CONCILIA Emil: *Adatok magyar tudósok és írók életéhez (a nagy-szombati érseki helynökség levéltá- rából)*. Történelmi tár 4. (1881) 258–260.

⁶⁸ Uo. 264.

⁶⁹ Ezekre az adatokra lásd KOLLÁNYI Ferenc: *Illicini Péter*. Századok 29. (1895) 239–249, 342–353.; SÖRÖS Pongrác: *Illicini Péter életéhez*. Századok 31. (1897) 804–809.; SÖRÖS Pongrác: *Illicini Péter- ről*. Magyar könyvszemle 23. (1899) 346–351.; BECKER, Rotraud: *Pietro Illicino*. In: *Dizionario Biografico degli Italiani*. Vol. 62. (2004). Oláh mellett kezdetben Verancsics Antal is pártfogolta: GÁL-MLAKÁR Zsófia: *Adatok Verancsics Antal udvarának történetéhez*. Fons 14. (2007) 323.

hanem az olmtüzi káptalan tagja lett, és végrendeletében könyveit az ottani jezsuita kollégiumra hagyta.

Illicino Verancsics Antallal folytatott levélváltásából egyértelműen kiderül, hogy magyarországi tartózkodásának nemcsak eszköze, hanem célja is a javadalomszerzés volt. Mikor 1558-ban, a nagyszombati iskola igazgatói tisztjének elvállalásakor magasabb javadalmat és gyorsabb előrejutást kért tőle, Verancsics őszintén válaszolt neki: hiába fenyegeti azzal, hogy Itáliába megy, ott sem várják fényesebb lehetőségek. *„Talán Itáliában könnyebben és gyorsabban lehet javadalmakat szerezni, mint itt? Mintha csak nem tudnám, milyen küzdelem folyik Itália udvaraiban. Jó isten! A jelöltek micsoda garmadája, a javadalomvadászok micsoda tömege! Nem azért mondom ezt, mintha Uraságtok erényei nem érdemelnék meg a legnagyobb jutalmat, hanem mert itt te vagy az egyetlen, és ha mások is jönnek, azokat megelőződ, és előbb jutsz püspöki székhöz. Kérdelek, hányadik lennél Itáliában? Ahol még sokan, igen tanultak is, az utolsóig kitaranak, és a szemek elől elrejtve öregszenek meg, miközben még a püspökökről sem gondoskodnak időben.”*⁷⁰ Verancsics kijózanító helyzetleírásának megfelelően Illicino egész életében Közép-Európában maradt és itt igyekezett művek írásával, dedikációkkal előremozdítani karrierjét. A kulturális transzfer e formája mindkét fél számára előnyösnek látszott, hiszen Illicino biztosnak tűnő megélhetéshez, kelet-közép-európai patrónusai, illetve az egész helyi társadalom korszerű tudáshoz jutott általa. Illicino tizenöt verses, tizenhárom prózai műve a kurrens kulturális ideálok teljes és nagy mélységű ismeretéről árulkodik: fordított görög-ből (Bión epitáfiumát), latinja pedig tökéletes, ciceroniánus latin volt.

A Magyarországon töltött tizennégy éve több szempontból tanulságos számunkra. Egyrészt példája jól megmutatja, milyen nehezen lehetett a szerény magyarországi katolikus egyházi infrastruktúrát egy hosszabb mű megjelentetésére felhasználni az 1550–1570 közötti időszakban. Magyarországra érve Illicino retorikus latin beszédek tartott az eretnekségek felismeréséről, amely témáról prédikációgyűjteményt kezdett összeállítani azzal a céllal, hogy hamarosan meg is jelentesse. Amikor 1558-ban elküldte művét

⁷⁰ „An in Italia celerius et facilius beneficia acquirantur, quam hic? Perinde ac [si] ipse ignorarem, quibus modis in Italiae curiis laboretur. Deus bone! quanta ibidem agmina candidatorum, quantae venatorum copiae! non dico isthoc, quasi virtutes dominationis tuae non mereantur omnia summa, verum hic pene unus es, et si qui accedunt alii, hos quoque antecellis, et primas mereris cathedras. In Italia quotus quaeso esses? Ubi multi et doctissimi in postremis haerent, et senescunt latitantes, dum ne antistitibus quoque (lege: quidem? - KFG) tempestive providetur.” VERANCICS Antal: *Összes munkái*. Kiad. SZALAY László. Pest, 1865. 7. köt. 234. (Bécs, 1558. szept. 10.)

Verancsics Antalnak, az akkor már választott egri püspök kissé értetlenül fogadta; szabadkozott, hogy nem ő lesz méltó kritikusa és csak akkor olvassa el, amikor ideje engedi, valamint pénz híján csak szerencsét kívánt a megfelelő patrónus találásához – merthogy neki az utolsó filléreit is felemésztették a végvári védekezés költségei.⁷¹ Illicino magyarországi tartózkodása alatt nem is jelentek meg ezek a beszédek. Csak akkor talált megfelelő nyomdát, amikor olmützi kanonok lett: az ekkor kiadott *De rectae fidei dinoscendae regula. Sermones in metropolitana ecclesia Strigoniensi* tíz szentbeszédét Thomas Albinus olmützi püspök jóváhagyásával és támogatásával adta közre.⁷² Jóllehet az esztergom-szenttamási préposti javadalmától 1566-ban megfosztották, a címlapon még mindig így titulálta magát, és a szerzőket szokatlan módon tüntetőleg az összes magyarországi előkelőnek ajánlotta („*archiepiscopis, episcopis, abbatibus, praepositis, collegiis, baronibus, comitibus, nobilibus*”), kiemelve, hogy Stanislaus Hosius, valamint Melchior Bilia apostoli nuncius is olvasta művét. Illicino tiltakozó gesztusa nem ért el sikert, és nem sikerült visszaszereznie elvesztett magyarországi javadalmait. Viszont beszédgyűjteményének kiadástörténete jól reprezentálja, hogy milyen nehéz volt egy nagyobb terjedelmű katolikus szöveg megjelenítése Magyarországon ebben az időszakban. Ennélfogva Nádasdi Bálint és Mindszenti András beszédgyűjteményeinek kéziratban maradása már egyáltalán nem látszik meglepőnek.

Illicino pályafutása tanulságos abból a szempontból is, hogy miképp változik meg irodalmi műveinek témája és irányultsága Magyarországra érve. Míg krakkói indulásakor, Samuel Maciejewski krakkói püspök környezetében elsősorban görögtudásával, tágabb értelemben vett klasszikus műveltségével, illetve humanista műveivel próbálta kivívni a püspök elismerését (görögből fordította Bión idilliumát, idillt írt Samuel Maciejewski ünnepelésére, görög és latin hendekaszillabákban és ódákbán dicsőítette a lengyel előkelőket és a királyt),⁷³ addig Magyarországon az ötvenes évektől kezdve

⁷¹ Uo. 233.

⁷² Olmütz, Heinrich Millichthaler, 1570, RMK III. 7393. Példányok: Bécs (ÖNB), Krakkó (BJ), Uppsala. A kötet második kiadásban is megjelent 1573-ban *Paraenesis*éhez csatolva, amelyet Verancsicsnak dedikált (Olmütz, Millichthaler, 1573; példány: Olmütz SVK; München BSB, RMK III. 7401.).

⁷³ *Epitaphium Bionis, idyllium elegantissimum*, Petro Illicino interprete, Ungler. Krakkó, 1548. Ezt a fordítást, ahogy korai krakkói időszakának több művét is, akkoriban ajánlotta Samuel Maciejewski krakkói püspöknek ajánlotta, amikor az Krakkó melletti, Prądnik Biały-i nyári rezidenciáján humanista társaságot szervezett. Dicsőítő versét lásd BLACHOWICZ, Krystyna: *The*

már csak eretnekellenes és egyházfegyelmi művek írásába fogott. *Paraenesisé*-nek, másik, 1573-ban közzétett reformációellenes művének Verancsicshoz intézett ajánlásában maga is egyfajta váltásként beszél erről a momentumról: „Ezt megértve érkeztem húsz évvel ezelőtt pannóniai királyságotokba, amikor kollégiumodba⁷⁴ hívtál a bécsi egyetemről, és a szent emlékeztű Ferdinánd király ugyanebbe a kollégiumba választott, és javadalmakkal látott el, és igyekeztem, amennyire tőlem kitelt, hogy előjárómat, az érseket és az egyházát az eretnekek gonoszságával és támadásaival szemben megvédjem úgy, hogy tanítók, prédikálok, az ifjúságokat katolikus módon nevelem, értekezek és írok mind magánügyekben, mind pedig a zsinatokon közügyekben, ahogy ezt a királyságotokban mindenki tudja, és te magad is, fényességes Érsek, tanúsíthatod, mert nem egyszer jelen voltál abban az egyházmegyében is, míg az egrit irányítottad, és megtekintetteid munkálataimat.”⁷⁵

Számos reformációellenes műve közül szempontunkból talán legizgalmasabb az a vizsgaanyag, amelyet *Examen ordinandorum iuxta ecclesiam Olomucensem* címmel már Morvaországban állított össze Stanislav Pavlovsky olmützi püspöknek ajánlva (ELTE Egyetemi Könyvtár, ms. A 154), és a felszentelendő papoktól kikérdezendő általános és teológiai ismeretanyagot tartalmazza kérdés-felelet formájában, katekézis-szerűen. Pavlovsky 1579-ben lett olmützi püspök, így Illicino ezt követően írhatta művét, még 1582-ben bekövetkezett halála előtt. A majd 300 lapos kötet egy izgalmas kérdéssor arról, hogy hogyan vizsgáljuk meg, valaki lehet-e katolikus pap. A bevezetőben így ír erről: ha az építőmesterek is megvizsgálják, hogy ki lehet kőműves, akkor a papokat is meg kell vizsgálni. A tételsor onnan kezdve, hogy „Hol tanult?”, „Belépett-e már rendbe?”, „Kik a szülei?”, „Volt-e felesége?”, „Katolikusok-e a szülei?”, „Nem csonka-e?”, „Ölt-e már embert?”, eljut a

idyll by Pietro Illicino. *Edition and introduction*. Eos 67. (1979) 339–346. Verseit lásd ILLICINUS, Petrus: *Carmina et praefationes aliquot*. Krakó, é.n. (1550 k.). (Példány: Varsó, Bibl. Nar.)

⁷⁴ A collegium szó érthető iskolaként is, de a Ferdinánd általi választásra és a javadalmakra tett utalás azt sejteti, hogy a collegium szó itt a ciceroniánus latinság szempontjából helytelen capitulum (káptalan) szó helyett szerepel.

⁷⁵ ILLICINUS, Petrus: *Ad inclityi Hungariae regni proceres et nobiles ac cives de antiqua fide servanda divinisque flagellis paraenesis*. Olmütz, 1573. f. iiv–iiir. „Hoc ego intelligens in istud vestrum Pannoniarum regnum ante annos viginti a venerando tuo Collegio de Academia Viennensi accitus, et a sanctae memoriae principe Ferdinando in idem Collegium lectus et beneficiis ornatus, dedi pro mea virili operam, ut caput meum Archiepiscopum et eius Ecclesiam adversus haereticorum improbitatem et impetus defenderem docendo, concionando, iuventutem catholice instituendo, et tum privatim, tum publice in Synodis disserendo et scribendo, quemadmodum vestro in regno norunt omnes, et tu ipse Archipraesul Illustrissime si vis, testis esse potes, qui non semel in illa Ecclesia, dum Agriensem administrares, interfuisti, et labores conspexisti meos.”

képzettséggel foglalkozó kérdésekig. Miután megtudtuk, kik voltak a jelölt tanárai („Quos habuisti praeceptores?”), le kell tesztelni őt grammatikából, méghozzá Ciceró episztolái segítségével.⁷⁶ A jelölt csak akkor juthat tovább az ordinációs vizsgán, ha megfelelően előrehaladott szinten áll latin nyelvi tudása, különben elutasítandó. Nem tudjuk, hogy a kötetet a gyakorlatban valaha használatba vették-e akár az olmützi, akár az esztergomi egyházmegyében, mindenesetre Kecskés János kamarai pénztáros adományaként került a nagyszombati jezsuita kollégium könyvtárába 1637-ben, tehát Magyarországon is ismert lehetett. Mindettől függetlenül jól mutatja, hogy a humanista ciceronianizmus 1550-es években érkezett kulturális ideálját, nem beszélve a magasabb szintű teológiai tudásról, az 1570-es évek végére az egyszerű papjelöltektől is elvárták. Ennek közvetítésében nagy szerepet játszottak az egyházi közéletre olyan tagjai, mint Pietro Illicino.

Milyen tanulságokat vonhatunk le ezekből a pályaképekből irodalmi szempontból? A legfontosabb, hogy nagyjából 1580-ig a katolikus irodalmi törekvések latin nyelvűek maradtak. A fordulópontot Telegdi Miklós katolikus, népnyelvű beszédgyűjteményének első, 1577-ben megjelent kötetében jelölhetjük ki: ezelőtt csak Draskovich György 1561-ben megjelent *Igen szép könyve*, és Telegdi 1562-ben, a „nagyszombati tanuló deák gyermekeknek” kiadott katekizmus jelent meg magyarul, miközben ezekben az évtizedekben a magyarországi könyvtermésben a magyar nyelvű nyomtatványok aránya a legmagasabb.⁷⁷ A latin nyelvűségén belül viszont a humanista magasműveltség ciceronianizmusa teljesen kiszorította a késő középkori latinságot és a liturgikus nyelvhasználatot. Ez Thomassius erasmista Miatyánk-magyarozatánál még nem szembetűnő, ám Nádasdi Bálint, Mindszenti András, valamint Pietro Illicino kifinomult latinsággal írják szövegeiket, Nádasdi Cicero-leveleket használ formuláriumában, Illicino pedig Cicero-ismeretet kér számon a papjelöltektől.⁷⁸

⁷⁶ ELTE Egyetemi Könyvtár, ms. A 154, 15r.

⁷⁷ Lásd CSAPODI Csaba: *A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása*. Magyar könyvszemle 69. (1946) 98–104, itt 100. A magyar nyomtatványok 1571–1580 között elért 75,2 százalékos arányát a 18. század végéig nem sikerül meghaladni. A nyelvhasználati különbségek a még nem egyházi élethez tartozó területeken is szembetűnőek, mint például Werbőczy *Tripartitum*ának fordításainál. Werbőczy összes 16. századi fordítója protestáns, bár a kancellária jeles katolikus tagjai is sokat foglalkoztak szövegével: PÉTER Katalin: *Werbőczy anyanyelvi fordításainak tanulságai – értelmiségi feladatvállalás a 16. században*. Történelmi Szemle 54. (2012) 421–440.

⁷⁸ A cicerói minta, mint egzisztenciális modell fontosságáról a kora-reneszánszban lásd ALMÁSI Gábor: *Miért Cicero? A cicerói értelmiségi modell és értékek reneszánsz adaptációjáról*. Korall 7. (2006)

Másodsorban jól látható, hogy szerzőink irodalmi tevékenysége szorosan kötődik az evangelizációhoz és a prédikációhoz. Thomassius prédikációszerűen fejti ki a Miatyánk tartalmát, és aktualizáló megjegyzéseket fűz hozzá, Nádasdi Bálint, Mindszenti András és Illicino pedig latin szentbeszédekkel szólítják meg magyarországi közönségüket. Ezt a prédikációírássra jellemző kompilatív moduszban teszik: gyakran más prédikációszövegekből (Johann Wild Mindszentinél), idézetgyűjteményekből (ezek használata jól látható Illicinónál) vagy éppen a prédikációtól idegen, filozófiai művekből (Francesco Zorzi *Harmonia mundi*ja Nádasdi Bálintnál) indulnak ki, és ezeket teszik át más beszédhelyzetbe.

Harmadsorban – szemben az általánosan elterjedt elképzelésekkel – a katolikus egyház olyannyira nyitott maradt az új szellemi áramlatok iránt, hogy az a megmaradt középréteghez és alsópapsághoz is eljutott. Nemcsak a tökéletes, ciceroniánus stílus mutatja ezt a nyitottságot, hanem más szellemi áramlatok is. Jól látható, hogy Erasmus hatása is jelentős maradt a katolikus szerzőknél, még a Tridenti Zsinat után is, és nemcsak stilisztikai műveit forgatják, mint Nádasdi a *De conscribendis epistolist*, hanem Újszövetség-kommentárjait is használják (Mindszenti András). Nádasdinál feltűnik az 1530–1540-es évek Nyugat-Európában népszerű keresztény kabbalájának hatása, Illicino platonista szövegeket olvas és előszót írt hozzájuk, Mindszenti András pedig öt-tíz éve frissen megjelent prédikációs segédkönyvekből dolgozott. Ez alapján úgy tűnik, hogy nem a katolikus alsó- vagy középréteg képzetlensége, hanem az intézményi rendszer hiánya volt a jezsuitákat megelőzően hatékony oktatási rendszer újra felépülésének fő akadálya.

60–85. A 16. századi ciceronianizmust (Longueil, Dolet, Muret stb.) azonban már alapvetően más szempontok motiválták, amelyek sokkal inkább az intézményesülő oktatás szempontrendszerével, a nyilvános megszólalások cenzúrájával és a szigorúan kontrollált nyelvhasználattal álltak kapcsolatban, nem az egyéni karrierépítéssel.

Függelék

Nádasdi Bálint ferences formuláriumának forrásai (OSZK, Oct. Lat. 1220.)⁷⁹

287v: Formulae epistolarum. Charissimo Revocatoria ad ordinem epistula. Proposueras omnes... Petrus BLESENSIS: Ep. 11, Petrus BLESENSIS, *Opera omnia*. Kiad. I. A. GILES. Oxford, 1847. I. 30–34.⁸⁰

288v: Domino suo n. et charissimorum littere affectionis. In epistolari salutatione... Petrus BLESENSIS: Ep. 26, uo., I. 94–96.

288v: Commendatur sanctitas monialis. Anceline dilecte... Petrus BLESENSIS: Ep. 35, uo., I. 114–116.

289r: Si ad memoriam reducantur ecclesiae nascentis exordia... Petrus BLESENSIS: Ep. 28, uo., I. 100–102.

289v: Consolatio super morte prelati. Decessit pastor... Petrus BLESENSIS: Ep. 27, uo., I. 96–100.

290r: Exhortatoria epistola. Inter angustias constitutus nescio... Petrus BLESENSIS: Ep. 56, uo., I. 166–168.

290r: Ad amicum. Ea inter nos ab adolescencia coaluit... Petrus BLESENSIS: Ep. 57, uo., I. 168–170.

290v: Exhortatoria ut recipiatur monachus fugitivus. Salutem... Petrus BLESENSIS: Ep. 88, uo., I. 272–274.

291v: Excusatoria prolixitatis litterarum. Breve vobis scribere... Petrus BLESENSIS: Ep. 103, uo., I. 332–333.

291v: Arguitur monachus curialis et detractor. Dedisti professioni apostolicae manum, et te spiritualiter... Petrus BLESENSIS: Ep. 107, uo., I. 338–

⁷⁹ A kódex többi részének leírásához lásd ALSZEGHY Zsolt: *Ismeretlen magyar dráma a 17. század elejéről*. Egyetemes philológiai közlöny 59. (1935) 34–64.; VÍZKELETY András: *Nádasdi Bálint omniáriuma és beszéde a fejedelmi tisztról*. In: *Collectanea Tiburtiana*. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerk. GALAVICS Géza – HERNER János – KESERŰ Bálint. Szeged, 1990. 121–128.

⁸⁰ Petrus Blesensis levelei mintegy 250 kéziratban maradtak fenn a középkorból, és Németországban különösen népszerűek voltak a 15. században a humanisták körében és az egyetemi oktatásban is. Nyomtatásban megjelentek már Brüsszelben (*Fratres vitae communis*. 1479–81 között, GW M32107), és Párizsban (*Insignia operum in unum collecta*. Kiad. MERLIN, Jacques. Jean Petit. Paris, 1519.) is. Lásd REVELL, Elizabeth: *The later letters of Peter of Blois*. Oxford, 1994. xv–xvi.

339. A levél végén, 292r: „possit illum cor regere, quem ille abiecerit. Vale. Meg farrattam vala.” A margón későbbi bejegyzés: „Magyar volt ez.”

292v: Consolatio monachorum in eorum afflictione. Dilectis fratribus... Petrus BLESENSIS: Ep. 142, uo., 2. köt., 50–53.

293r: De amore de levi amisso. Qui re sibi dilecta carere sustinet... Petrus BLESENSIS: Ep. 199, uo., 2. köt., 141.

293r: Admonitoria. In te dum esses parvulus... Petrus BLESENSIS: Ep. 129, uo., I. 395–397.

293v: Consolatoria super mortem viri et filii. In mundi rota... Petrus BLESENSIS: Ep. 180, uo., 2. köt., 132–134.

294r: Lamentatoria de morte. Recensentes in amaritudine... Petrus BLESENSIS: Ep. 206, uo., 2. köt., 152–153.

294r: Consolatoria super eadem. Salutem et foelicem... Petrus BLESENSIS: Ep. 169, uo., 2. köt., 119–120.

294v: Consolatoria contra casus mundi. Contra casus mundi... Petrus BLESENSIS: Ep. 171, uo., 2. köt., 122–123.

295r: Consolatoria super mortem. Cum amare mortis... Petrus BLESENSIS: Ep. 182, uo., 2. köt., 135–136.⁸¹

295r: Consolatoria super morte. Proprio filio suo dominus... Petrus BLESENSIS: Ep. 177, uo., 2. köt., 130–131.

295r: Consolatoria super morte. Nimis dira sorte... Petrus BLESENSIS: Ep. 212, uo., 2. köt., 158–159.

295v: Epistolae infrascriptae 26 mutuo sibi familiariter respondent. Ad amicum familiaris. Semper amicitiam que ex honestate esset in primis colui, neque aliud quicquam in rebus humanis magis pro me tuli. Nunc vero turpissimum esset huius... Gasparino BARZIZZA, *Opera*, ed. Joseph Alexander Furiettus, Róma, Salvioni, 1723, I. 316–317.⁸²

⁸¹ A levél elterjedtségét jól mutatja, hogy a Magyi-formuláriumban is szerepel: *Formulae solennes styli in cancellaria [...] regni Hungariae*. Ed. KOVACHICH, Martinus Georgius. Trattner. Pest, 1799. xiii.

⁸² Gasparino Barzizza leveleit széles körben használták levélmintaként a 15. század első felétől, nyomtatásban is számos kiadásban megjelentek 1470-től kezdve. 16 ősnymotatványkiadása ismert 1499-ig, de a 16. században már nem jelent meg: így valószínű, hogy Nádasdi Bálint vagy egy ősnymotatványkiadást vagy egy kéziratos másolatot használt.

- 296r: Nullum unquam tantum vel periculum vel laborem putavi... BARZIZZA, i. m., I. 317–318.
- 296r: Quod in referendis gratiis semper attentus fueris satis... BARZIZZA, i. m., I. 320.
- 296v: Et si de meo in tuos necessarios... expl. cum vi tempestatis. BARZIZZA, i. m., I. 320–321 – lerövidítve.
- 296v: Quanquam futurum putassem... BARZIZZA, i. m., I. 322.
- 296v: Nimis in me officiosus es... BARZIZZA, i. m., I. 322–323.
- 297r: Cum te valde semper amaverim, nunquam tamen magis optavi quam hoc ipso tempore... BARZIZZA, i. m., I. 323.
- 297r: Sollicitudinem ac studium... BARZIZZA, i. m., I. 323–324.
- 297r: Libenter in omnibus negotiis... BARZIZZA, i. m., I. 324.
- 297v: Neminem hodierno tempore vivere... BARZIZZA, i. m., I. 325.
- 297v: Tanto me dolore... BARZIZZA, i. m., I. 325–326.
- 298r: Tantis incommodis hoc tempore... BARZIZZA, i. m., I. 326–327.
- 298r: Mallem te posse... BARZIZZA, i. m., I. 327.
- 298v: Et si literas tuas semper... BARZIZZA, i. m., I. 328.
- 298v: Maiora sunt incommoda... BARZIZZA, i. m., I. 329.
- 298v: Quid tibi consilii mandem... BARZIZZA, i. m., I. 331.
- 299r: Legi nuper litteras... BARZIZZA, i. m., I. 332–333.
- 299r: Si ullum inopiae meae... BARZIZZA, i. m., I. 334–335.
- 299v: Quid ad te scribam nescio... BARZIZZA, i. m., I. 335.
- 300r: Quo me credis animo... BARZIZZA, i. m., I. 335–336.
- 300r: Mallem incommodis aliorum... BARZIZZA, i. m., I. 336.
- 300v–302r: Discedenti tibi a me, plurimas statum ad malum oblatas occasiones quae te perturbent, et arrepto benevivendi proposito adversentur... (Giovanfrancesco Pico della Mirandolának, ep. 1.). PICO

DELLA MIRANDOLA, Giovanni: *Commentationes Ioannis Pici Mirandulae*. Bologna, Benedictus Hectoris, 1496. RR3v–RR4v.⁸³

302v: Commendatoria et subtilitatem ingenii laudatoria. Ego quidem mi Hermolae, nec possum aut tacere, que de te sentio, aut non sentire ea... (Ermolao Barbaróhoz, ep. 4.). PICO DELLA MIRANDOLA, Giovanni: *Commentationes Ioannis Pici Mirandulae*. Bologna, Benedictus Hectoris, 1496. RR6v–SS3v.

302v: Postulatoria. Qui ab amicis, quod cupiunt, pluribus contendunt, iniuriam faciunt amicitiae. (Marsilio Ficinóhoz, ep. 11.) PICO DELLA MIRANDOLA, i. m., SS4v.

302v–303r: Scienciae fastigium castigatur. Quod proximis literis tuis me tantopere laudaris, debeo tibi tantum quantum. (Angelo Polizianóhoz, ep. 15.) PICO DELLA MIRANDOLA, i. m., SS6r–v.

303r–303v: Ad conservandam amicitiam. Bene cogitas, Paule mittamus crebro epistolas, ut qui locorum intervallis... (Paolo Cortesihez, ep. 16.). PICO DELLA MIRANDOLA, i. m., SS6v–TT1r.

303v: Gratulatoria. Gratissimas habui literas tuas, plenas amoris... (Antonio Picimannóhoz, ep. 18.) PICO DELLA MIRANDOLA, i. m., TT1r.

303v: Laudatoria. Salve pater optime, olim ad te non scripsi, sed interim legi... (Battista Mantuanóhoz, ep. 23.) PICO DELLA MIRANDOLA, i. m., TT2v.

304r: Excusatoria. Miraberis et quidem non iniuria... (Baldassaro Migliavaccához, ep. 25.) PICO DELLA MIRANDOLA, i. m., TT2v.

304r: Laudatoria. Accepi litteras tuas et suaves profecto, et eruditas... (Hieronymus Donatusnak, ep. 27.) PICO DELLA MIRANDOLA, i. m., TT3v.

304r–304v: Ad amicum. Mei semper fuit iudicii Marsili doctissime... (Marsilio Ficinóhoz, ep. 30.) PICO DELLA MIRANDOLA, i. m., TT4v.

⁸³ Giovanni Pico della Mirandola leveleinek nincs modern kritikai kiadása, ezért a Pico unoka-öccse által gondozott *editio princeps*re hivatkozom. A levelek először 1496-ban jelentek meg nyomtatásban, amelyet számos újraközlés követett, különösen a 16. század első évtizedeiben. A kiadások jegyzékét lásd QUAQUARELLI, Leonardo – ZANARDI, Zita: *Pichiana: Bibliografia degli edizioni e degli studi*. Olschki. Firenze, 2005. 111–319.; COPENHAVER, Brian: *Studied as an oration: Readers of Pico's letters, ancient and modern*. In: *Laus Platonici philosophi. Marsilio Ficino and his influence*. Ed. CLUCAS, Stephen – FORSHAW, Peter J. – REES, Valery. Brill. Leiden, 2011. 151, valamint 194–196. A tervezett kritikai kiadásról: BORGHESI, Francesco: *Per una pubblicazione delle lettere di Giovanni Pico della Mirandola*. Rinascimento 43. (2004) 555–567.

304v: Monitoria ad scribendum. Non quod quicquam habeam te dignum... (Ermolao Barbaróhoz, ep. 31.) PICO DELLA MIRANDOLA, i. m., TT4v–TT5r.

304v–305r: Laudatoria. Michi nunquam aut placui magis, aut debui copiosius (Ermolao Barbaróhoz) PICO DELLA MIRANDOLA, i. m., TT5r.

305r: Ad amicum. Salve pater dilectissime. En tibi Apollonium... (Battista Mantuanóhoz, ep. 34.) PICO DELLA MIRANDOLA, i. m., TT5v.

305v: Responsoria. Quas proxime ad me dedisti (Andrea Corneóhoz, ep. 36.) PICO DELLA MIRANDOLA, i. m., TT6r–VV1r. Kivonat.

305v: Responsoria. Gratissimae michi fuerunt litere tuae... (Alessandro Cortesihez, ep. 37.) PICO DELLA MIRANDOLA, i. m., VV1v.

306r–307v: Exhortatoria epistola. Foelix es fili, quando non solum id tibi tribuit Deus... (Gianfrancesco Picóhoz, ep. 47.) PICO DELLA MIRANDOLA, i. m., VV5r.

307v: Gaudeo plurimum ac letor in ea te sententia esse... Gasparino BARZIZZA: *Opera*. Ed. FURIETTUS, Joseph Alexander. Róma, Salvioni, 1723. I. 220.

307v: Maxima causa me impulit... BARZIZZA, i. m., I. 224.

308r: Satis spectata est... BARZIZZA, i. m., I. 231.

308r: Si tibi non satis perspicuum... BARZIZZA, i. m., I. 231.

308r–308v: Quanquam de tuo in me... BARZIZZA, i. m., I. 237.

308v–309r: Si optas a me scire... BARZIZZA, i. m., I. 243.

309r: Cupis a me scire... BARZIZZA, i. m., I. 246.

309r: Et [!] rumor sinister de rebus vestris... BARZIZZA, i. m., I. 247.

309r–v: Scio te novarum rerum cupidum BARZIZZA, i. m., I. 258.

309v: Quanquam de tua pietate atque officio numquam dubitaverim... BARZIZZA, i. m., I. 313.

309v: Ego de tuo in parentes ac necesarios... BARZIZZA, i. m., I. 315

310r: Ad amicum epistola pro suscitanda gratia preclamatoria. Omnis amor tuus, si liber extitisset... ERASMUS, *De conscribendis epistolis*, in: *Opera omnia*, I/2., ed. Jean-Claude Margolin, Amsterdam, North Holland, 1971, 556–557. (Cicero, Ad. fam. VI, 7 és V, 14 alapján)

310r–311r: Gratulatoria ad amicum epistola... Quemadmodum in rebus afflictis... ERASMUS, i. m., 561.

311r–v: Gratias agimus iis... prom[p]tum et alacrem, vale. ERASMUS, i. m., 549–551.

311v: Aliud exemplum. Accepimus <munus> tuum... ERASMUS, i. m., 551.

311v–312r: Aliud exemplum epistolae ad amicum. Multa sunt tua erga me officia. ERASMUS, i. m., 551.

312r: Aliud exemplum de gratiarum actione epistola. Multum enim interest... ERASMUS, i. m., 551.⁸⁴

312r–312v: Gratae mi tuae litterae sunt, quibus accurate perscripsisti omnia. ERASMUS, i. m., 471.

312v–314r: Aliud exemplum gratiarum actionum epistola. Ingratus certe essem, reverende pater... expl. contentum fuisse sensero, Vale. Jakob Schegk ajánlása Johannes Scultetushoz *De principatu animae* című műve előtt (Hirsau, 1542, aug. 21.). Ld. TOLTZ von FELDKIRCH (VELCURIO), Johann: *In universam physicam Aristotelis commentariorum libri IIII*. – Jacob SCHEGK: *Dialogus de animae principatu*. Lyon, Gryphius, 1544. 433–437.

314r: Gratulatoria epistola. Nove letitiae genus tibi obtigisse, ERASMUS, *De conscribendis epistolis*. In: *Opera omnia*, I/2., ed. Jean-Claude MARGOLIN, Amsterdam, North Holland, 1971, 564–565. A „Lucium tibi generum” kezdetet „Nove letitiae genus tibi”-vel helyettesítette Nádasdi.

314v–315r: Ego omni officio, vel potius pietate erga te caeteris satisfacio omnibus... expl. maxime curare esse tuam dignitatem, da operam et vales. ERASMUS, i. m., 573–576.

315r: Laudatoria. Michi quidem humanitas tua, vel summa potius sapientia... Expl. abalienatum illa epistola. vale. ERASMUS, i. m., 569.

315r: Responsoria. Laudes istas quas affatim... Expl. scripsit Xenophon. Vale. ERASMUS, i. m., 572.⁸⁵

⁸⁴ Nádasdi Bálint az Erasmusnál szereplő személyneveket N.-nel helyettesíti.

⁸⁵ Lehetséges, hogy nem az összes levelet Nádasdi másolta. Az eredetiben „*poetis mentiri liceret, ait enim πολλα ψεύδονται αἰδοί*” részlet görög idézetét a másoló hibásan „*πολλά ψευρενταιά ὀυποί*”-ként írta le.

315v: Responsoria. Si laudatus a te laudare te cepero... Expl. laudabilia erant. Vale. ERASMUS, i. m., 571.

315v: Nihil ex omni rerum genere... ERASMUS, i. m., 549.

315v–316r: Ad confortandum in bono. Facies ut merito te... ERASMUS, i. m., 549.

316r: Gratulatoria. O diem laetum, non tibi solum... ERASMUS, i. m., 566.

316r: Responsoria. Gratulatio tua et si mihi probatissima... ERASMUS, i. m., 565.

316r: Commendatoria. Nichil michi magis in votis est... Expl. pro vobis edam [recte: cedam]. ERASMUS, i. m., 577–578. (A görög idézet elhagyásával.)

316v: Gratiarum actio. Is michi plane ingratus esse videtur, praesulum decus... Expl. quantulumcumque industriam. Vale. Antonius Demochares Ressoneus Sorbonicus (Antoine de Mouchy), dedikáció Jean de Hangest neversi püspöknek, in: Anselmus CANTUARENSIS episcopus: *Omnia opuscula*. Velence, ad signum Spei, 1549. *2r. Anselm nevének említése előtt szakad félbe a dedikáció idézése.

316v–317v: Aliud exemplum epistolae. Prudenter equidem maiores nostri et ut mea fert opinio... Jacob Schegk előljáró beszéde a *De principatu animae*-hez. Johann TOLTZ von FELDKIRCH (VELCURIO): *In universam physicam Aristotelis commentariorum libri IIII*. – Jacob SCHEGK: *Dialogus de animae principatu*. Lyon, Gryphius, 1544. 438–439.

317v: Ad pristinum amorem excitativa. Nichil arbitror in vita humana dignius qua delectabilibus ac honestissimis assiduisque versari musis, quae ut homines per se laudant, ita etiam animosos reddunt, et ad virtutes inclinant, qui autem in re levi assidue versatur, potest esse haberique levis, tritum est enim apud hesudium adagium, avem garritu nosci. Hec ob id dixerim, mi N., cum enim leticia mortales agerem dies, tanto tibi devictus eram amore, et tu mihi, ut nil supra aut dici aut cogitari potuisset...

317v: De eodem amore excitando. Miror quibus negotiis tam perplexis distendaris iucundissime amice N. quod mihi unice tibi dilecto idonea adepta occasione tabellariorum ad nos euntium non scripseris, cum neminem me iudice N. chariorem esse, cui non modo scribere, verum etiam quae tibi cupis illi favere debebas...

318r: Responsio ad praedicta. Accepi litteras tuas, easque magna cum voluptate perlegi, quae me propter amenitatem loci temporisque ignaviam [!] accusant...

318v: Ad amicum. Binas iam ad te dedi litteras, te ne una quidem reddidisti... Cf. ERASMUS, *De conscribendis epistolis*, in: *Opera omnia*, I/2., ed. Jean-Claude Margolin, Amsterdam, North Holland, 1971, 521.

319r: Ad amicum. Epistolarum quas mihi ut ais aperto pectore scripsisti... ERASMUS, i. m., 554. (ifj. Plinius, ep. 6, 12, 3–5 alapján)

319r: Ad amicum. Quid tibi, quid, inquam, pollicear? ERASMUS, i. m., 553–554.

319v: Reponsio ad haec. Quod autem grata tibi mea studia scribis... ERASMUS, i. m., 554.

319v: Compassiva. Inter com[m]oditates quas multas adfert amicitia... Cf. ERASMUS, i. m., 555–556.

320r: Gratiarumactoria. Postquam tuas accepi litteras, non potui non maximo exilire gaudio... A levél Rodericus Dubravius két leveléből lett kompilálva. Az első mondat forrása a Petrus Opalenskinék szóló levél. *Dva listáře humanistické: I. Dra Racka Doubravského. II. M. Václava Píseckého*. Kiad. Josef TRUHLÁŘ. Prága, 1897. 21.), a későbbieké a Johann von Wartenberghez írott (uo., 10.).

320v: Exhortatoria ad capescendam disciplinam. Quum certo videam nullis rei summam, nisi praecedentibus initiis, pervenire posse... RAVISIUS TEXTOR, Johannes (Jean Tixier): *Epistola V*. In: Uő.: *Epistolae auctiores et elimatiores*. Paris, Reginald Chaudière, 1531. a4v–a5r.⁸⁶

321r: Et si mihi, fratres dilectissimi, exoptatissimus dies ille... Cf. NOVATIANUS: *De cibis iudaicis*. LANDGRAF, Gustav – WEYMAN, Carl. Lipcse, 1898. 226–227 (cap. 1.).⁸⁷ A levél kezdete át van fogalmazva.

⁸⁶ Joannes Ravisius Textor (Jean Tixier, 1484?–1524) levelei 1529-ben jelentek meg először Párizsban, (Thomas de Villiers. Paris, 1529.), majd ezt követte egy teljesebb kiadás 1531-ben (*Epistolae auctiores et elimatiores*, Regnault Chaudière. Paris, 1531.). Ez utóbbira hivatkozom. Ezt követően csak Párizsban, a 16. században 57 kiadás jelent meg. Lásd *French books III & IV: Books published in France before 1601 in Latin and languages other than French*. Ed. PETTEGREE, Andrew – WALSBY, Malcolm. Leiden, 2011. 1584–1586.

⁸⁷ Landgrad és Weyman szerint a *De cibis iudaicis* először 1545-ben jelent meg, Tertullianus neve alatt, Johannes Gangneius (Jean de Gagny) kiadásában Párizsban: TERTULLIANUS: *Opera*. Kiad. RHENANUS, Beatus – DE GAGNY, Jean. Charles Guillard. Paris, 1545. 298–300. Lásd NOVATIANUS:

321v: Aliud exemplum. Cum mihi fuerit cum patre tuo homine modestissimo... BRITANNUS, Robertus: *Formulae thematum ad unumquodque genus epistolae scriptae*. Paris, Ludovicus Grandinus, 1543. F4r.⁸⁸

321v: Exhortatoria. Et si scirem te ad maiorum decus et gloriam satis per te inflammatum, tamen ne qua in parte tibi... BRITANNUS, Robertus: *Formulae thematum ad unumquodque genus epistolae scriptae*. Paris, Ludovicus Grandinus, 1543. F2v–F3r.

322r: Aliud. Non eris profecto clarior tu quam Ulysses, qui usque adeo favit studuitque patriae, ut cum ei Calypso immortalitatem proponeret...⁸⁹

322r: Si, pater venerande, ob tuis erga me benevolentis gratias minus quam iustum est cumulate agerem, non meae naturae, quin potius tuis meritis ascribendum id putes velim.⁹⁰

322r: Vix licet per otium in mense semel tantum feriari, tot meae cervici incumbunt negotia, tot ultro citoque curis agitor... RAVISIUS TEXTOR: *Epistola LV*, i. m., F7v.

322v: Duobus oculis intueri hoc exemplum epistole, si recte vis habere. Cum per plura debeam egregie frater cum ob singularem tui erga me animi commendationem, tum vero diligentis circa cristianam atque orthodoxam quam suplices [!] fidem, inquisitionis et pervestigationis in universum delegatam provinciam, ubi et sagacitas doctrinae tuae, nedum fides perspecta est, operepretium mihi fore existimavi, ut cui si deficient vires, audacia certe laus sit et ut aliquid esse velim, aliquid insuper audeam, nempe quo tibi studiorum meorum arcanum depromam quod iam pridem Parisius te perrexisse intellexi, (id quidem ex tuae religionis non insciolo monacho) ubi et novum quoddam quod iam olim fabricaveras etc. Vale.

322v: Ad amicum. Gratae michi tuae fuerunt literae, ex quibus intellexi quod etiam sine literis arbitrabar, vidende me summa cupiditate affectum esse,

De cibis iudaicis. Kiad. LANDGRAF, Gustav – WEYMAN, Carl. Lipcse, 1898. 222–223. Így bizonyos, hogy Nádasdi Bálint ezt a párizsi kiadást használta.

⁸⁸ Robert Breton (1511–1551), az arras-i születésű bordeaux-i majd toulouse-i retorikatanár levélminta-gyűjteménye 1543-tól többször megjelent Párizsban.

⁸⁹ Cic. *De oratore* I, 43, 196 alapján.

⁹⁰ Nem egyértelmű, hogy ez az azonosíthatatlan eredetű levélkezdlet a következő levélhez tartozik-e.

quod ego ita libenter accipio, ut tamen ibi non concedam non tecum esse... Cicero: *Ad fam.* V, 21 (182).

323r: Ad amicum. Salutem et amore omni extremitate carentem in eo qui principio coelum ac terras camposque liquentes lucentemque globum lunae solisque labores inesse produxit, ordineque statuit recto [cf. Verg. *Aen.* 6, 724–726]: longum est scio mearum ad te literarum intervallum, sed nil in eo mutata est mea erga te voluntas... et temporis in Terentii emendatione consumpsi, id tibi volo dedicatum, nimirum et amatori unico et imitatori felicissimo, ut id scires, has ad te modo scripsi breves epistolas. Vale. Stephanus Doletus, *Jacobo Bordingio amico singulari*, in: Publius TERENCE AFER: *Quae extant comoediae, nunc primum a Stephano DOLETO recognitae et emendatae*. Lyon, Stephanus Doletus, 1540. 3–4.⁹¹

323v: Aliud. Pannoniae provinciam caeterarum omnium, quae ubique terrarum fama celebres sunt, pulcherrimam foelicissimamque esse nemo ferme vel mediocriter eruditus est qui ambigat, quippe cum amoenitate situs, salubritate coeli, frugum omnium copia, rebusque aliis, quibus mortalis hec vita carere non debet, nulli cedat, tum illustrium virorum nutrix semper extitit, et alumna, sicuti enim aetate hac ita priscis etiam temporibus inviolabiliter observatum fuit, ut quicquid ubique gentium, et barbaras et desides nationes semper excipio, gigneretur ingenii boni idolis, alicuiusve spei, eo sanctissimis imbuendum discipline [corr.: -is!] niteretur, ex hac siquidem ad sublimiores beatioresque gradus ascenderetur etc. Vale.⁹²

323v: Ad amicum. Virorum honestissime, quam sint in te officiosi alii amici tui, non scribo... Jean PELLISSON: *Modus examinandae constructionis in oratione*. Paris, Robertus Stephanus, 1533. a3v.⁹³

⁹¹ 1543-ig évente újabb évszámmal jelent meg ez a kiadás. Lásd DOLET, Étienne: *Correspondance*. Kiad. LONGEON, Claude. Genf, 1982. no. 82.

⁹² Ezt a Pannónia-dicséretet Nádasdi Bálint úgy alkotta meg, hogy Andreas Guarna nevezetes művéből, a *Bellum grammaticale*-ből (1511) a grammatica dicséretét átvette, de a grammatica kezdőszót Pannoniára cserélte. A *Bellum grammaticale* elterjedtségéről lásd BOLTE, Johannes: *Andrea Guarnas Bellum grammaticale und seine Nachahmungen*. Berlin, 1908. (Monumenta Germaniae Paedagogica 43). A műnek 1570-ig 62 kiadása jelent meg (köztük számos Párizsban; BOLTE: *Andrea... i. m.* 253–271.), de az is elképzelhető, hogy Nádasdi a mű második, bécsi kiadását ismerte, amelyet 1512-ben a nagyenyedi Adrianus Wolfhardus rendezett sajtó alá és dedikált Augustinus Moravusnak.

⁹³ Jean Pellisson, a tournoni iskolaigazgató műve 1530-tól gyakran jelent meg önállóan is, és *Rudimenta prima Latinae grammatices* című munkájának kíséretében is a 16. században.

324r: Formula epistole a Paris in Hungariam fratri Valentino Dirbaco a me directe.⁹⁴ Divine charitatis extremitate indigens vinculum cum suo effectu peroptimo in Christo Iesu servatore nostro Charissime pater, ego non equidem inhumanissimus modo essem, verumetiam et ingratisissimus si tibi iam semel et alias de tua michi propensius beneficia exhibita gratiarum immensas non retulissem, aut non referrem actiones, et si patiar te eliterari a cathalogo alborum amicorum meorum. Semel hoc tibi persuadeas velim tuo in me animo tam propenso, tam candido, tam modesto, tam ardenti, tam amico, tam denique hospitali nichil esse michi neque charius quicquam, neque iuciundius, quanto tempore vita michi duratura est. Anima quidem hec manebit tui amantissima, nulla neque locorum neque temporum iniuria efficiet, quo minus etiam tui studiosus fuero in vita, virtusque tua omnium morum gravitate stipata apud me augenda primum semper opptinet [!] locum: Academiae Parisine voraci sapientiae, ac decori totius christianitatis summo [?], nutricique profunde speculationis tuae philosophice [?] quibusdam ~~scilicet~~ nobiscum tam continue dilectionem prae se ferentibus profunda ductus dilectionis virtute, una cum tuo peregrinationis comite active et passive vole operantes tuos isthuc amotos Luguini ad sequentes anni dies paschatis ut figeres eo fretus eras spiritu pedes. Quod aequidem impensius michi geminum utique molem substrarat energie votum. Cum e gurgitibus mearum tuae sperans tribulationum emergi consolationis adminiculo, ut cimbam non exactius spei meae quam ad canaliam summa stipata tranquillitatis nexu loca avido impetu ad te dirigere, tum egregias non solum minus rapaci spiritu in oris Pannonicis sitiens [324v] personas epistolis visere, verum et in Hungaria tam dominos quam fratres aliquos per te anhelans. At binas tibi dedi epistolas in quibus quasi tuam increpans socordiam quum tuas linceis oculis aspexi mihi datas nullas, quas letarer presertim primum te si certo scirem apprehendisse indicio. Naufragio tamen

Pellissonnál ez a „levél” a dialógus egyik szereplőjének megszólalásaként szerepel, és így kezdődik: „*Nam ita capio, o Lentule, quam sint in te officiosi alii amici tui...*”. PELLISSON Condriensis, Iohannes: *Modus examinandae constructionis in oratione dialogus*. Robertus Stephanus. Paris, 1533. (4. kiadás). f. a3v. Pellisson művében nagy szerepet kapnak a francia nyelvű példák és magyarázatok, így elképzelhető, hogy Nádasdi Bálint franciául is értett.

⁹⁴ Valentin Dirbach az 1554. évi ferences káptalanon superintendens volt, ezt megelőzően pedig megyesi prédikátor az erdélyi custodián. *Egyháztörténelmi emlékek a hitújítás korából*. II. 1904. 484, 520. Elképzelhető, hogy azonos azzal a Valentinus Dirbach de Osterfelttel, aki 1515-ben iratkozott be az erfurti egyetemre (*Acten der Erfurter Universität*. Kiad. WEISENBORN, J. C. Hermann. Halle, 1884. II. 289.) – ebben az esetben a luteránus Szászországból érkezett Magyarországra.

suos a[r]bitror ut ex quadam e[v]ulsum tenui epistola Tiburtii amici tui in hac parte concludisse fines: Summa tua autoritas fecit, meumque perpetuum de tua singulari dilectione iudicium ut magni mea interesse putarem, et res eas quas gessissem et quibus praemerer [!] tibi notas esse et non ignorari a te. etc.

324v: Ad amicum. Accepi tuas litteras charissime N., quae ut verissima, ita sane perelegantes vise sunt...

324v: Exhortatoria. Hortaris vir optime ut his artibus reiectis quae nichil aut certe parvum admodum...

325r: Novi te tam foelicem, qui et ea aetate sis, eoque rerum statu, ea inexperientia, ut discernere ipse non possis...

325v: Nichil michi magis in votis est, N. charissime, quam ut tibi in aliqua gratificari possim, tanta enim in me olim beneficia...

325v: Sperabam fore, ut meis litteris commonitus aliquanto post hac dilucidius scriberes...

325v: Si quis frugem aliquem consequi velit, nec temere quocumque impetus rapit, vagari is initio constituat oportet, quousque progredi in literis cupiat... Joachim FORTIUS RINGELBERG: *De ratione studii*. In: *Lucubrationes*. Basel, Bartholomaeus Westhemerus, 1541. 5–11.⁹⁵

326r: Lacrimare magis quam scribere nunc lubet, cum recordor sic tempus nostrum abiisse... Joachim FORTIUS RINGELBERG, *De ratione studii*, uo., 1541, 59–60.

327r: Legi tuas litteras quibus ad me scribis gratum tibi esse... Cicero, *Ad fam.* I, 7.

327r: Periucundae michi fuerunt litterae quibus intellexi te... Cicero, *Ad fam.* I, 9.

327v: Litterae amicae. Charissimo consanguineo suo viro priori etc. salutem et si quid praeciosius [!] est salute. Ea est lex amicitiae... Petrus

⁹⁵ Kivonat az ott található két fejezet tartalmából. Joachim Sterck (Fortius) van Ringelbergh (1499–1531) legismertebb műve, a *De ratione studii* 1529-ben jelent meg először (Hillenius. Antwerpen, 1529.), amely bekerült összefoglaló enciklopédiájába is, az első műbe, amely a *κύκλωπαίδια* címet viseli: FORTIUS RINGELBERGIUS, Ioachim: *Lucubrationes, vel potius absolutissima κύκλωπαίδια*. Westheimer. Basel, 1538. A mű egyes részei már 1529-ben napvilágot láttak.

BLESENSIS: Ep. 32, Petrus BLESENSIS, *Opera omnia*, ed. I. A. Giles, Oxford, Parker, 1847, 1. kötet, 110.

328r: Excusatoria epistola. Clarissimo socio et amico N. salutem plurimam in domino. Promiseram vobis librum vestrum die sabbati... Petrus BLESENSIS: Ep. 37, uo., 119.

328r: Littere affectionis. Petrus N. amico suo et socio suo salutem et ad meliora processum. Prefationibus coloratis et pictoratu faustu [lege: pictorato fastu] verborum non eget affectio... Petrus BLESENSIS: Ep. 39, uo., 122–123.

328r: Desiderii amorisque mei erga te causa potissima primaque, o pater optime, non ex instabili eventu occasiones possidet... DAMASCENUS, Joannes: *De trisagio. Epistola de eo quod ecclesia canit 'Sanctus Deus, sanctus fortis, sanctus immortalis'*. In: *Universa quae obtineri hac vice potuerunt opera*. Ed. GRAVIUS, Henricus. Köln, Petrus Quentel, 1546, 220.⁹⁶

328v: Vaeh autem illis qui presentibus intenti deum non <non> diligunt et vos persequuntur... *Epistola beati Martialis ad Tolosanum*, cap. 18., in: *Epistolae D. Ignatii, Polycarpi, Martialis, Antonii magni, vetustissimorum scriptorum, Velence, ad signum spei*, 1546, 54r–v.⁹⁷

328v: Confido autem de vobis in domino, quod liberabimini velociter a serpentibus insidiosis... *Epistola beati Martialis ad Tolosanum*, cap. 19., uo., 54v–55r.

329r: Nulla sit in vobis invidia, per hanc enim spiritus sanctus mentem derelinquit... *Epistola beati Martialis ad Burdegalenses*, cap. 7., uo., 46r.

329v: Saepe et multum apud me dubitavi, liceret necne ad vos velut ad anchoram et asillum semper in adversis confugere... Johannes Ravisius

⁹⁶ A szöveg Damaszkuszi Szt. János Trisagion-himnuszról írt művének dedikációszerű megszólítása, Robert Grosseteste latin fordításában. Lásd THOMSON, S. Harrison: *The writings of Robert Grosseteste, bishop of Lincoln, 1235–1253*. Cambridge, 1940. 51.

⁹⁷ A 3. században élt limoges-i Szent Martialisnak tulajdonított apokrif levelek a toulouse-iakhoz és a bordeaux-iakhoz, amelyek valószínűleg a 9. században keletkeztek, számos alkalommal jelentek meg a 16. században (a szakirodalom szerinti első kiadás: Badius Ascensius. Paris, 1521.; példányt nem találtam). Szent Martialis története és leveleinek híre a 16. században Nicolas Bertrand *Gesta Tholosanorum*-ja (1515) révén terjedt el. Lásd DUCHESNE, L.: *Saint Martial de Limoges*. Annales du Midi 4. (1892) 289–330.

Textor, *Epistola XLVI*, in: *Epistolae auctiores et elimatiores*, Paris, Reginald Chaudière, 1531, 26r–27r.

330v: Responsio. Saepe et multum dubitasse te asseris... Johannes Ravisius Textor, *Epistola XLVII*, uo., 27r–28r.

331v: Nescio quo facto alienae semper calamitatis teneat me commiseratio... Johannes Ravisius Textor, *Epistola XX*, uo., 9r–v.

331v: Quum certo videam ad nullius rei summam... Johannes Ravisius Textor, *Epistola V*, uo., 4v–5r.

332r: Emergunt quotidie novae michi anxietates... Johannes Ravisius Textor, *Epistola VI*, uo., 5r.

332r: Si existimarem litteras meas aliquid ad stomachum tuum facturas... Johannes Ravisius Textor (Jean Tixier), *Epistola VIII*, in: *Epistolae auctiores et elimatiores*, Paris, Reginald Chaudière, 1531, 5v. (Rövidítve.)

332v: Ex quo tempore ad bonam frugem te... Johannes Ravisius Textor (Jean Tixier), *Epistola IX*, in: *Epistolae auctiores et elimatiores*, Paris, Reginald Chaudière, 1531, 6r.

332v: Amo te plus quam capiat humanae mentis coniectura... Johannes Ravisius Textor (Jean Tixier), *Epistola XXI*, in: *Epistolae auctiores et elimatiores*, Paris, Reginald Chaudière, 1531, 9v.

333v: Mirum non debet videri... Johannes Ravisius Textor (Jean Tixier), *Epistola XXI*, in: *Epistolae auctiores et elimatiores*, Paris, Reginald Chaudière, 1531, 10v.

333v: Distichon. Sint tibi tot nummi, tot opes, aurique talenta...

333v: Vulgo dicitur eos non facile emergere... Johannes Ravisius Textor, *Epistola XXIX*, uo., 13r–v.

334r: Natura fere comparatum... Johannes Ravisius Textor, *Epistola XXXV*, uo., 15r–v.

334v: Ego quam rerum tuarum studiosus... Johannes Ravisius Textor, *Epistola XXXIX*, uo., 18r–v.

335r: Quantum mihi grata et delectabilis erat tua mitis placidaque presentia, tantum mesta mihi facta est... expl. conservet etc. Frater Enguerardus Escombard.⁹⁸

335v: Responsio. Grate mihi tue fuerunt littere, ex quibus perspicue intellexi... Cicero, *Ad fam.* X, 19 alapján. Expl. calamus pingere deficit etc. Frater Valentinus Nadasdi.

335v–336r: Ad hec responsio. Non minus iucundo quam desideranti animo decima Aprilis tuas recepi... expl. recrearer animo. Frater Enguerandus Escombard etc.

336r: Responsio. Gratiam et pacem in Christo Iesu... expl. amabilisque visa est.

336r: Cur non visis. Geta: Quid causae, quod tam diu nos non inviseris... ERASMUS Roterodamus, *Colloquia*, in: *Opera omnia*, I/3, kiad. L.-E. HALKIN, F. BIERLAIRE, R. HOVEN, Amsterdam, North Holland, 1972, 144.

336r: Non licuit per occupationes. Syrus: Non licuit per otium... Uo., 144.

336v: Mandandi ac pollicendi. Iacobus, Sapidus. Iacobus: Quaeso ut haec res tibi cordi sit... Uo., 145.

337r: Habendi gratiam. Successus. Sapidus: Res successit opinione melius... Uo., 145.

337r: Gratiarumactio. Iacobus: Equidem et habeo et habiturus sum quod... Uo., 146.

338r: Responsio. Sapidus: Aufer mihi ista. Maior est... Uo., 146.

338v: Litterae confraternales eximentes confratres a contributionibus. Nos Andreas de Bathor comes comitatum Zachmar et Zabolcz...

339v: Testificatoria. Ego frater <Gabriel> N. ordinis etc. regularis observantiae ac provinciae Hungariae...

340r–v: Donatio. Nos comes Andreas de Bathor...

⁹⁸ A következő négy levél Enguerrand Escombard és Nadasdi Bálint személyes levélváltása. Enguerrand Escombard a ferencesek „France parisienne” provinciájának volt a provinciálisa. Néhány levele ismert: Bibliothèque nationale de la France, ms. Fr. 3416, fol. 68. (1588-ból). 1589-ben hunyt el. Lásd MORACCHINI, Pierre: *Matériaux pour servir à l’histoire des Ministres provinciaux de France Parisienne (1517–1771) (I)*. Archivum franciscanum historicum 80. (1987) 358.; Uő: *Le nécrologe des Cordeliers de Nancy: Paris, Bibl. nat., Nouv. Acq. Lat. 3008 (II)*. Archivum franciscanum historicum 84. (1991) 189.

342r–343v: De insolubilitate matrimonii rite contracti secundum sententias sanctorum doctorum.

343v: De aliquibus casibus matrimonii cauciones perutiles ad idem.

344r: Sunt aliqui casus qui non solvunt vinculum matrimonii neque quoad thorum, neque quoad vinculum.

344v: In Christo plurimum dilectis. Frater N. insulanus totius ordinis minorum Seraphici Francisci minister generalis...